

ΕΓΚΛΗΜΑ ΚΑΙ ΤΙΜΩΡΙΑ

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ

CRIME AND PUNISHMENT

THE NEWSLETTER OF THE HELLENIC SOCIETY OF CRIMINOLOGY

Τεύχος 12
Σεπτέμβριος 2022

**ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ
ΠΡΟΛΗΨΗΣ ΤΟΥ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ
ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΑ ΣΥΜΒΟΥΛΙΑ ΠΡΟΛΗΨΗΣ ΤΗΣ
ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ/ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ**

ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΠΡΟΛΗΨΗΣ ΤΟΥ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΑ ΣΥΜΒΟΥΛΙΑ ΠΡΟΛΗΨΗΣ ΤΗΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ/ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Διευθυντής Σύνταξης:

Ομ. Καθηγητής Νέστωρ Ε. Κουράκης

Αρχισυντάκτρια:

Καθηγήτρια Χριστίνα Μ. Ζαραφώνιτου

Επιστημονική Επιτροπή:

Τα μέλη Διοικητικού Συμβουλίου της Ελλην. Εταιρείας
Εγκληματολογίας.

Συεργάτης Έκδοσης Τεύχους:

Δρ. Χαράλαμπος Καραγιαννίδης

Μόνιμοι Συεργάτες:

Υπ.Δρ. Έλλη Ανίτση, Υπ.Δρ. Χριστίνα Τάτση, Υπ.Δρ. Χαρά
Βλαστάρη-Δυοβουνιώτου

Κλείσιμο Υλης Τεύχους: 31.7.2022

Ελληνική Εταιρεία Εγκληματολογίας, Λυκαβητού 1Γ,
Αθήνα, e-mail: info@hscriminology.gr

Γραφιστική επιμέλεια:

Στέφανος Χουπουρίδης

πολιτών. Η περίπτωση του προγράμματος
BeSecure-FeelSecure (BSFS) του Δήμου Πειραιά
[Χριστίνα Ζαραφώνιτου].....33

Η προστασία της νεότητας μέσα από τις δράσεις των Τοπικών
Συμβουλίων Πρόληψης της Εγκληματικότητας
[Αγγελική Πιτσελά & Χαράλαμπος Καραγιαννίδης].....43

Τοπικά Συμβούλια Πρόληψης: από τη θεσμοθέτηση στην
αδυναμία υλοποίησής τους στην Ελλάδα
[Θεόδωρος Παπαθεοδώρου].....56

Τα Τοπικά Συμβούλια Πρόληψης της Παραβατικότητας
(ΤοΣΠΠΑ): Επανεξέταση του θεσμού σε πανελλαδικό επίπεδο
[Μαρία Κρανιδιώτη & Ηλέκτρα Γιώτη].....61

Ο θεσμικός ρόλος των Τοπικών Συμβουλίων Πρόληψης της
Παραβατικότητας στην σύγχρονη Τοπική Αυτοδιοίκηση
[Λάμπρος Μπαμπαλιούτας].....64

ΜΕΛΕΤΗ

Η απόφαση του Αρείου Πάγου για τη «Δίκη των Έξι» του 1922
Ένας διάλογος με την Ιστορία, την Πολιτική και τη Νομική
Επιστήμη [Νέστωρ Κουράκης].....79

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

Επιστημονική ημερίδα με θέμα «Συμμετοχικές Μορφές
Πρόληψης του Εγκλήματος σε Τοπικό Επίπεδο: Ασφάλεια
και Ελευθερία» στο πλαίσιο υλοποίησης του προγράμματος
BeSecure-FeelSecure [Ελένη Κοντοπούλου].....104

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ.....110

Ρόη Παναγιωτοπούλου

«Σκέψεις αναφορικά με το βιβλίο του Γιάννη Πανούση:

Ο Φάνης Κρέμος ανα-λύει και επι-λύει αστυνομικά αινίγματα»

Βίκυ Βλάχου

Παρουσίαση του βιβλίου της Βίκυς Βλάχου «Ποινική Δικαιοσύ-
νη και θύμα. Από τις παρυφές της προϊστορίας έως τον 21ο αι-
ώνα».....119

Ρόδη Καγγελάρη

Παρουσίαση του βιβλίου της Ρόδης Καγγελάρη «Ο Τοξικομα-
νής και ο Νόμος».....120

Νέο τεύχος του περιοδικού

“Urban Crime - An International Journal”

της Έλλης Ανίτση, Managing Editor Urban Crime - An

International Journal.....122

Νέες κυκλοφορίες βιβλίων εγκληματολογικού και ποινικού
ενδιαφέροντος [Χριστίνα Τάτση, Υπ. Δρ Εγκληματολογίας
Παντείου Παν/μίου].....123

Ημερολόγιο εκδηλώσεων εγκληματολογικού και ποινικού
ενδιαφέροντος

[Χαρά Βλαστάρη- Δυοβουνιώτου, Δρ Εγκληματολογίας
Παντείου Παν/μίου].....124

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

[Νέστωρ Κουράκης-Χριστίνα Ζαραφώνιτου].....3

EDITORIAL

[Χαράλαμπος Καραγιαννίδης].....4

ΜΕΛΕΤΕΣ

Εισαγωγικά στη Συζήτηση για τα ΤοΣΠΠΑ
[Ιάκωβος Φαρσεδάκης].....10

Κοινωνική Πρόληψη της Παραβατικότητας και Τοπικές
Κοινωνίες [Νέστωρ Κουράκης].....12

Κοινωνία με Διαρκές Βλέμμα
[Γιάννης Πανούσης].....29

Κοινωνικές και περιβαλλοντικές παρεμβάσεις για την
πρόληψη του εγκλήματος, την ασφάλεια και ελευθερία των

Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΑΡΕΙΟΥ ΠΑΓΟΥ ΓΙΑ ΤΗ «ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΕΞΙ» ΤΟΥ 1922 ΕΝΑΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ, ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

του Νέστορα Ε. Κουράκη
Καθηγητή Νομικής Σχολής Πανεπιστημίων
Αθηνών και Λευκωσίας
Τακτικού Μέλους της Ευρωπαϊκής Ακαδημίας
Επιστημών και Τεχνών

Είναι, πιστεύω, στους περισσότερους γνωστό, ότι ο Αρειος Πάγος με την υπ' αρ. 1675/2010 απόφασή του σε Συμβούλιο (προηγήθηκαν άλλες δύο αποφάσεις¹) έκανε

¹ Από τις δύο αυτές προγενέστερες αποφάσεις του Αρείου Πάγου, η μία, εκδοθείσα σε Συμβούλιο (ΣυμβΑΠ 1533/2009), αποφάνθηκε υπέρ της αποδοχής της αίτησης για επανάληψη διαδικασίας και μάλιστα για ουσιαστικούς λόγους, διότι δηλ. αποκαλύφθηκαν νέα στοιχεία που αποδεικνύουν την αθωότητα των καταδικασθέντων. Ωστόσο, η απόφαση αυτή ελήφθη με οριακή πλειοψηφία 3 ψήφων προς 2 και γι' αυτό κρίθηκε ότι έπρεπε να παραπεμφθεί στην τακτική Ολομέλεια του Αρείου Πάγου προς οριστική κρίση (η απόφαση βρίσκεται δημοσιευμένη στην «Ποιν. Δικαιοσύνη» 2010, 42-46). Από την πλευρά της, η τακτική Ολομέλεια του Αρείου Πάγου (ΣυμβΑΠ Ολ 2/2010) θεώρησε εαυτήν δικονομικά αναρμόδια να ασχοληθεί με το θέμα (διότι η απόφαση του Συμβουλίου δεν σχετιζόταν με την αναιρετική διαδικασία) και παρέπεμψε την υπόθεση εκ νέου στο Συμβούλιο του Αρείου Πάγου, με την υπόδειξη ότι το Συμβούλιο αυτό «όφειλε, μετά την ως άνω κρίση του, να προέλθει στην ολοκλήρωση της διαδικασίας, κατά τα από το νόμο προβλεπόμενα, δηλαδή είτε να διατάξει την επανάληψη της διαδικασίας, ήτοι τη διεξαγωγή νέας δίκης, αν θεωρούσε ότι αυτή ήταν αναγκαία είτε, σε αντίθετη περίπτωση, να εφαρμόσει τα από το νόμο προβλεπόμενα (ιδίως) ά. 370 περ. β' ΚΠΔ» [δηλ., οριστική παύση της ποινικής δίωξης όταν μ.ά. έχει παραγραφεί το αξιόποιο της πράξης] - η απόφαση έχει δημοσιευθεί στην «Ποινική Δικαιοσύνη», 2010, 153-155, αλλά και στα «Ποινικά Χρονικά», 2010, σελ. 177-180, όπου και η εισαγγελική αγόρευση. Πράγματι, δε, το Συμβούλιο του Αρείου Πάγου, συγκροτηθέν εν μέρει υπό νέα σύνθεση (ΣυμβΑΠ 1675/2010), προέβη σε νέα εξέταση της υπόθεσης και αποφάνθηκε και πάλι με οριακή πλειοψηφία 3 προς 2 ότι η καταδίκη των καταδικασθέντων πολιτικών και στρατιωτικών του 1922 ακυρώνεται, αλλά για δικονομικούς λόγους, δηλ. λόγω παραγραφής, ως εκ της οποίας

Φωτογραφία των πέντε πολιτικών και τριών στρατιωτικών κατά τη δίκη τους μέσα στην ειδικά διαμορφωμένη για δικαστήριο αίθουσα της Παλαιάς Βουλής, επί της οδού Σταδίου στην Αθήνα, το 1922. Διακρίνονται από αριστερά ο Μιχ. Γούδας, ο Γεώργ. Μπαλτατζής, ο Ξεν. Στρατηγός, ο Δημ. Γούναρης, ο Νικ. Στράτος, ο Νικ. Θεοτόκης και όρθιος ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης (η φωτογραφία προέρχεται από το έργο: Παύλος Καρολίδης, Συμπλήρωμα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους του Κωνστ. Παπαρρηγόπουλου, Εν Αθήναις: εκδ. Ελευθερουδάκης, 1932, σελ. 328 έναντι).

δεκτή με οριακή πλειοψηφία την αίτηση που είχε υποβληθεί για επανάληψη διαδικασίας της Δίκης των «ΕΞ», δηλ. για την ακύρωση της καταδίκης σε θάνατο ή ισόβια δεσμά ορισμένων κορυφαίων πολιτικών και στρατιωτικών, ως υπαιτίων της μικρασιατικής καταστροφής². Όμως, ίσως να μην είναι ευρύτερα γνωστό ότι η

είχε ήδη εξαλειφθεί το αξιόποιο των εγκλημάτων και συνεπώς δεν καθίστατο εφικτή η επανάληψη της διαδικασίας.

² Συνήθως γίνεται λόγος για «Δίκη των ΕΞ», επειδή οι πολιτικοί και ο στρατιωτικός που καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν ήσαν έξι: οι πρ. πρωθυπουργοί Δημ. Γούναρης και Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, και οι πρ. υπουργοί Νικ. Θεοτόκης, Νικ. Στράτος και Γεώργιος Μπαλτατζής, καθώς και ο στρατηγός Γεώργιος Χατζηανέστης. Στην πραγματικότητα όμως οι καταδικασθέντες ήσαν οκτώ, διότι σε αυτούς περιλαμβάνονταν και δύο ακόμη στρατιωτικοί και πολιτικοί, στους οποίους επιβλήθηκε η ποινή των ισόβιων δεσμών: ο Ξενοφών Στρατηγός (που πρόλαβε και έγραψε σημαντικό αυτοβιογραφικό έργο για την ταραγμένη αυτή περίοδο, με τίτλο «Η Ελλάς εν Μικρά Ασία», 1925 και επανέκδ. 2010) και ο Μιχαήλ Γούδας.

απόφαση αυτή συνοδευόταν από μια μακροσκελέστατη Πρόταση (εφεξής: Πρόταση) του τότε Αντεισαγγελέα Αρείου Πάγου Νικόλαου Τσάγγα, όπου, πέρα από τη νομική προσέγγιση, εκτίθενται διεξοδικά τα ιστορικά γεγονότα της μικρασιατικής εκστρατείας 1919-1922 και, ταυτόχρονα, γίνονται ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τους παράγοντες που διεδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη μικρασιατική καταστροφή.

Η εισαγγελική Πρόταση, ενσωματωμένη στην αρεοπαγίτικη απόφαση, είναι ιδιαίτερα εκτενής και μάλιστα έχει εκδοθεί σε αυτοτελές βιβλίο τόσο από τον ίδιο τον Εισαγγελέα Νίκο Τσάγγα στις εκδ. Γκοβόστη (2012)³, σελ. 146-256, όσο και από τον Ιωάννη Νασιούλα στις εκδ. Ελληνική Πρωτοπορία (2018), σελ. 100-322, από όπου και οι εφεξής παραπομπές στις σελίδες της Πρότασης.

Με την Πρόταση αυτή, όπως αναφέρεται στην αρχή της (σελ. 104 - 105), επιχειρείται μια «ιστορική αναδρομή», με σκοπό «τη συμπλήρωση του σκεπτικού» της απόφασης, ώστε «να κατανοηθούν τα αίτια τα οποία προκάλεσαν τη μικρασιατική περιπέτεια, και την καταστροφή που εν συνεχεία επακολούθησε η οποία κατέληξε σε εθνική τραγωδία με την έξωση των Ελλήνων από την Ιωνία». Επομένως η Πρόταση αυτή περιέχει πλήθος σημαντικών ιστορικών πληροφοριών οι οποίες θα αξιοποιηθούν στην παρούσα μελέτη (οι παραπομπές θα γίνονται απ' ευθείας στις σελίδες της, μέσα σε παρένθεση), ώστε να ανιχνευθούν μέσω των πληροφοριών αυτών οι όποιες πολιτικές, στρατιωτικές ή και ποινικές ευθύνες των προσώπων που ενεπλάκησαν στα κρίσιμα γεγονότα

εκείνης της μοιραίας περιόδου.

Η ανάλυση των ιστορικών γεγονότων στην εν λόγω Πρόταση, όπου περιέχεται και πίνακας βιβλιογραφίας (σελ. 314-316), γίνεται γενικά κατά τρόπο επιμελή και προσεγμένο, έστω και εάν κατά κανόνα λείπουν στην Πρόταση οι βιβλιογραφικές εκείνες παραπομπές που θα τεκμηρίωναν τις απόψεις τού κυρίως κειμένου.

Περαιτέρω, η Πρόταση συχνά εμπλουτίζεται με επισημάνσεις για θέματα γενικότερης στρατηγικής, όπως π.χ. για τους λόγους που έγινε η εκστρατεία των Συμμάχων στην Καλλίπολη το 1915 (σελ. 123 επ.). Δεν λείπουν όμως από την Πρόταση και κάποιες γλαφυρές παρομοιώσεις ή μεταφορές, π.χ. ότι ο Βενιζέλος έπρεπε να καταβάλει την αντίσταση του Κεμάλ για να επιτύχει την εφαρμογή της Συνθήκης των Σεβρών, όπως αντίστοιχα ο Ιάσωνας έπρεπε να σκοτώσει τον δράκο για να πάρει το χρυσόμαλλο δέρας (σελ. 186)⁴. Οι παρεκβάσεις αυτές θεωρώ ότι εν τινι μέτρω δικαιολογούνται σε ένα κείμενο το οποίο επιχειρεί να διεισδύσει στα βαθύτερα αίτια της μικρασιατικής καταστροφής και να αναδείξει τις όποιες ευθύνες των τυχόν πρωταγωνιστών της, μέσα από ένα κείμενο ικανό να κεντρίσει το ενδιαφέρον του αναγνώστη και μέσω της γλαφυρότητας.

Η εξάρτηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από τη βρετανική

Η συνήθης διαπίστωση που διατρέχει ολόκληρη την Πρόταση (σελ. 191-192, 197 επ., 218, 224, 226, 234, 259

³ Το βιβλίο είναι εξαντλημένο και μπόρεσα να το συμβουλευθώ στη Βιβλιοθήκη της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών (Ζωγράφου), με αρ. καταλόγου 928.727 ΤσαΝ α 2012. Σημειωτέον ότι ο ίδιος Εισαγγελέας δημοσίευσε το 1996 στις εκδ. Γκοβόστη και βιβλίο για τη μάχη του Μαντζικέρτ, γεγονός το οποίο πιστοποιεί την ιδιαίτερη έφεσή του για τη μελέτη της ιστορίας.

⁴ Πάντως, σε ορισμένες άλλες περιπτώσεις, η γλαφυρότητα φθάνει στα όρια της, όπως π.χ. στη σελ. 150, όπου υπάρχει η φράση (αυτολεξεί): «Οι προπαγανδιστές που εξήπταν την φαντασία των νεαρών για ηρωικά κατορθώματα και δόξα ατελεύτητη, παρέλειπαν να τους πουν ότι ο Πόλεμος ούτε Πανηγύρη - ούτε FIESTA - ούτε Χοροεσπερίδα - ούτε Pick Nick - ούτε Εκδρομή - ούτε Τουρισμός είναι. Αίμα, Δάκρυα, Θάνατος, Είναι».

επ., 263) και που αναλύεται διεξοδικότερα στο τέλος της Πρότασης (σελ. 309 επ.), είναι ότι οι επικεφαλής της ελληνικής πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας μετά τις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 οδηγήθηκαν στη μικρασιατική καταστροφή πιεζόμενοι συνεχώς από τον τότε βρετανό πρωθυπουργό Λούντ Τζωρτζ και άλλους βρετανούς αξιωματούχους ή οικονομικούς κύκλους να συνεχίζουν τον πόλεμο ολόένα και περισσότερο, ακόμη και σε εχθρικό περιβάλλον, στα βόρεια της Τουρκίας. Και ότι αναγκάστηκαν να πράξουν τούτο, διότι διαφορετικά δεν θα είχαν την υποστήριξη της Βρετανίας ούτε για την εφαρμογή της Συνθήκης των Σεβρών, αλλ' ούτε, από μια άλλη άποψη, και για τη διατήρηση στην εξουσία του αντιβενιζελικού πολιτικού καθεστώτος που προέκυψε από αυτές τις εκλογές⁵.

Πράγματι, δε, η διαπίστωση αυτή αποτελεί μίαν αναμφισβήτητη ιστορική αλήθεια, καθώς, όπως παρατηρήθηκε,

οι προτροπές του τότε βρετανού πρωθυπουργού Λούντ Τζωρτζ προς τους Έλληνες ιθύνοντες να συνεχίσουν τον πόλεμο είχαν πράγματι ως επακόλουθο τη συνέχιση αυτού του πολέμου, ο οποίος λειτούργησε έτσι ως μέσο για «άσκηση πίεσεως από τον ελληνικό στρατό προς τον Κεμάλ, για όσο καιρό ο τελευταίος δεν έδειχνε διάθεση να καταλήξει σε μια συμβιβαστική λύση που θα διασφάλιζε εν πολλοίς τα βρετανικά συμφέροντα»⁶. Κατ'

ουσίαν, δηλ., ο ελληνικός στρατός υπό την ώθηση της Βρετανίας ανέλαβε τον ρόλο ενός μοχλού πίεσης προς τον Κεμάλ χάριν των βρετανικών συμφερόντων. Τούτο φάνηκε ιδιαιτέρως κατά τη Συνδιάσκεψη του Λονδίνου, τον Φεβρουάριο/Μάρτιο 1921, οπότε έγινε μια πρώτη απόπειρα διευθέτησης του Μικρασιατικού Ζητήματος με τη συμμετοχή των τριών Μεγάλων Δυνάμεων (Βρετανίας, Γαλλίας, Ιταλίας), της Ελλάδας και των εκπροσώπων της οθωμανικής αλλά και της κεμαλικής Τουρκίας, η οποία επομένως αναγνωρίστηκε τότε ως ισότιμος συνομιλητής. Κατά τη Συνδιάσκεψη, ο Λούντ Τζωρτζ δεν έδειξε ενδιαφέρον να βρεθεί λύση για κατάπαυση του πυρός και επίτευξη ειρήνης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, καθώς το μόνο που τον απασχολούσε και συζητούσε με την ελληνική αντιπροσωπεία ήταν να συνεχισθεί η παρουσία του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία και να επιδιωχθεί κάποια σημαντική νίκη του στο μέτωπο, .χ. στο Εσκή Σεχέρ (το αρχαίο Δορύλαιο). Όπως, δε, επισημαίνει ο Ιωάννης Γιαννουλόπουλος στη σχετική συμβολή του της «Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους», η τακτική αυτή του Λούντ Τζωρτζ να χρησιμοποιήσει την Ελλάδα ως μοχλό πίεσης είτε για την επίτευξη συμβιβασμού με τον Κεμάλ, είτε και για τον «σωφρονισμό» του Κεμάλ εάν αυτός δεν έδειχνε διάθεση να δεχθεί τον συμβιβασμό, «δε φαίνεται να έγινε αντιληπτή από την ελληνική αντιπροσωπεία»⁷, γεγονός το οποίο, θα

⁵ Πρβλ. Σωτ. Ριζάς, Το Τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζελισμός, ο Αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία, Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη, 2015, σελ. 13 και 338.

⁶ Άγγελος Συρίγος και Ευάνθη Χατζηβασιλείου, Μικρασιατική Καταστροφή. 50 ερωτήματα και απαντήσεις, Αθήνα: εκδ. Πατάκης, 2022, σελ. 149. Επίσης και κατά τον Δημήτρη Μιχαλόπουλο στη μελέτη του με τίτλο «Δημήτριος Γούναρης. Η ζωή και το τέλος ενός ανθρώπου (1867-1922)», στο συλλογικό έργο: Η Δίκη των οκτώ και η εκτέλεση των έξι. Ένα δράμα του σύγχρονου Ελληνισμού, Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα: Ίδρυμα Ιστορίας του Ελευθερίου Βενιζέλου, 2010 (β' έκδ.), σελ.121-146: 140, ο Γούναρης «συμμορφωνόταν αυθωρεί και παρααχρήμα προς τις υποδείξεις του βρετανικού παράγοντα, τον οποίο όμως

► ενδιέφερε όχι η ελληνική νίκη στη Μικρά Ασία αλλά η εκεί εξέλιξη των επιχειρήσεων, έτσι ώστε να εξυπηρετούνται τα συμφέροντα του Λονδίνου. Φαίνεται, μάλιστα, πως ειδικά αυτή η “συμμόρφωση” υπήρξε η βασική αιτία της εμμονής του στη συνέχιση των εχθροπραξιών στη Μικρά Ασία, ακόμα και όταν έγινε σαφές ότι αυτές πια περιέρχονταν σε αδιέξοδο».

⁷ Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΕ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978, σελ. 161. Σημειωτέον ότι ο ίδιος συγγραφέας έχει εκδώσει και τη συναφή μονογραφία: «Η ευγενής μας τύφλωσις...». Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα». Από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, Αθήνα: Βιβλιοράμα, 1999.

προσέθετα, δείχνει και την ποιότητα των ανθρώπων που εκπροσωπούσαν τα ελληνικά συμφέροντα στις διεθνείς διασκέψεις (εν προκειμένω, Έλληνα πρωθυπουργός ήταν τότε ο δικηγόρος Νικόλαος Καλογερόπουλος, για τον οποίο ο Γιαννουλόπουλος, σελ. 164, αναφέρει ότι παρούσαζε «απόλυτη ανεπάρκεια...»)⁸.

Ανεξάρτητα όμως από το επίπεδο αποτελεσματικότητας των μετανοεμβριανών πολιτικών ηγεσιών, παραμένει το ερώτημα που έθεσε η Πρόταση μήπως θα έπρεπε παρά ταύτα να συνεχισθεί ο πόλεμος, διότι αυτό ζητούσε η Βρετανία, η οποία είχε καταλήξει να είναι ο μοναδικός σύμμαχος μας και η οποία μας πίεζε φορτικά προς αυτή την κατεύθυνση, άρα διότι έπρεπε να υπακούει η Ελλάδα στα κελεύσματα αυτού του συμμάχου που της είχε απομείνει.

Την απάντηση στο ερώτημα αυτό έδωσε ο οξύγυνος στρατιωτικός Ιωάννης Μεταξάς, ο οποίος διασώζει σε παράρτημα του ημερολογίου του δύο συνομιλίες που είχε τον Δημήτριο Γούναρη και άλλους κορυφαίους πολιτικούς των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων, περί τα τέλη Μαρτίου 1921, μόλις είχε ολοκληρωθεί η συμμαχική συνδιάσκεψη στο Λονδίνο για την επίλυση του Μικρασιατικού Ζητήματος. Στη δεύτερη από εκείνες τις συνομιλίες (29.3.1921), ο Γούναρης είπε στον Μεταξά: «Πολιτική δεν δυνάμεθα να αλλάξωμεν, είμεθα υποχρεωμένοι να εξακολουθήσωμεν τον πόλεμον μέχρι τέλους, έστω και αν κινδυνεύωμεν να καταστραφώμεν. Άλλως οι Άγγλοι θα παύσουν να μας θεωρούν ως σοβαρόν Έθνος, άμα δεν είμεθα συνεπείς εις ό,τι υποσχόμεθα και θα

⁸ Και ο Παύλος Καρολίδης, στο Συμπλήρωμα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους του Κωνστ. Παπαρηγόπουλου, Εν Αθήναις: εκδ. Ελευθερουδάκης, 1932, σελ. 304, σημειώνει ότι η αμηχανία του Καλογερόπουλου σε ερωτήσεις του ιταλού υπουργού κατά τη συνδιάσκεψη του Λονδίνου, «ήτο εκ των χειρίστων της όλης καταστάσεως μαρτυριών του απαρασκεύου της ελληνικής γραφειοκρατίας εις τοιαύτα ζητήματα...».

μας εγκαταλείψουν και θα υποστηρίξουν την Τουρκίαν. Πρέπει να αποδείξωμεν ότι είμεθα Έθνος, επί του οποίου να υπολογίζη μία Μεγάλη Δύναμις».

Στα όσα του ανέφερε ο Γούναρης, ο Ιωάννης Μεταξάς, που άλλωστε ήταν εξ αρχής (από το 1915!) αντίθετος με τη μικρασιατική εκστρατεία⁹, απάντησε με ρεαλισμό ως εξής: «Δια να υπολογίζη μία Μεγάλη Δύναμις εφ' ημών πρέπει πάντως να μην καταστραφώμεν. Πρέπει να μετρώμεν τον αγώνα μας αναλόγως των δυνάμεών μας»¹⁰.

Τα γεγονότα, πάντως απέδειξαν ότι η πολιτική αυτή του Γούναρη δεν είχε αποτέλεσμα. Γι' αυτό και, όπως παρατήρησε ο Σωτ. Ριζάς, ο Γούναρης στο απολογητικό του υπόμνημα «απέφευγε να αναφερθεί στη βρετανική πολιτική, προφανώς γιατί η επιλογή του να ευθυγραμμιστεί χωρίς όρους με το Λονδίνο είχε αποδειχθεί εσφαλμένη...»¹¹.

⁹ Πρβλ. Κώστας Μ. Σταματόπουλος, 1922. Πώς φτάσαμε στην Καταστροφή, Αθήνα: εκδ. Καπόν, 2020, σελ. 57 και σημ. 36, όπου αναλυτικές παραπομπές στο Ημερολόγιο του Ιωάννη Μεταξά στις εκδ. Γκοβόστη, 1980, τ. Β', σελ. 391 επ.

¹⁰ Ιω. Μεταξάς, Το Προσωπικό του Ημερολογίου, επιμ. Παν. Μ. Σιφναίος, τ. 3: 1921-1932, Αθήνα: Ικαρος, 1964, σελ. 87. Πέρα από τον Γούναρη, που επιμένει εδώ ότι «πολιτική δεν δυνάμεθα να αλλάξωμεν», και ένας άλλος σημαντικός αντιβενιζελικός πολιτικός, ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, απευθυνόμενος κατά την ίδια συνομιλία προς τον Ιωάννη Μεταξά, προχωρεί ένα βήμα παραπέρα και του λέγει το εκπληκτικό: «Προτιμότερα η ήττα παρά να διακόψωμεν εις την μέσην τον αγώνα» -βλ. Ιω. Μεταξάς, αυτόθι, σελ. 88.

¹¹ Σωτ. Ριζάς, ό.π. [σημ. 5], σελ. 340. Επίσης και ο βρετανός διπλωμάτης και ιστορικός Michael Llewellyn Smith, σε ομιλία του κατά τη διάρκεια Διημερίδας το 2011 κατέστησε σαφές ότι οι τότε Έλληνες κυβερνώντες «προσέδωσαν υπερβολική σημασία στην αόριστη ενθάρρυνση των Βρετανών να κρατήσουν την Μικρά Ασία. Αντί να εκκενώσουν ή να συμπύκνουν το μέτωπο, συνέχισαν να πιστεύουν σε μια στρατιωτική λύση» -βλ. την εισήγησή του: Ο ρόλος της Βρετανίας στον Πόλεμο της Μικράς Ασίας, στα Πρακτικά Διημερίδας (9 και 10.12.2011, Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών), με τίτλο: Ο Μικρασιατικός Πόλεμος: Η ανάμιξη των ξένων Δυνάμεων, Αθήνα: εκδ. Πελασγός, 2017, σελ. 18-24: 22-23.

Τα βαθύτερα αίτια της μικρασιατικής καταστροφής, μια πρώτη προσέγγιση

Ωστόσο, πέρα από την πρόσδεση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στο άρμα της βρετανικής, θεωρώ ότι υπήρξαν και άλλα σημαντικά αίτια αυτής της καταστροφής. Τα αίτια αυτά θα επισκοπηθούν διεξοδικότερα κατωτέρω και συνδέονται, μεταξύ άλλων με παράγοντες όπως: η διεθνής διπλωματική απομόνωση της Χώρας μετά την επάνοδο του βασιλέα Κωνσταντίνου, η άρνηση των Συμμάχων αμέσως μετά την επάνοδο αυτή να στηρίξουν οικονομικά την ελληνική εκστρατεία, η ταυτόχρονη, όμως, ενίσχυση των Εθνικιστών Τούρκων εκ μέρους των «Συμμάχων» μας Γαλλίας και Ιταλίας, η έλλειψη αξιόλογης ελληνικής ηγεσίας, πολιτικής και στρατιωτικής, που θα μπορούσε να αντιπαρατεθεί στον Κεμάλ, η διάβρωση του στρατού μας από το σαράκι του Εθνικού Διχασμού, η καταπόνηση του στρατού μας (ήδη από το 1912-1913) σε ατέλειωτες εκστρατείες, και ακόμη η προώθηση του στρατού μας μέσα σε εχθρικό περιβάλλον, χωρίς επαρκή ανεφοδιασμό, τροφοδοσία και επικοινωνίες, αλλά κυρίως χωρίς να υφίστανται οικονομικά μέσα (π.χ. για μισθοδοσία των στρατιωτών) και ξεκάθαρος στρατηγικός/ πολιτικός σκοπός¹².

Η επιδείνωση της κατάστασης μετά τις εκλογές της 1.11.1920. Η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων

Ειδικότερα, μετά τις νοεμβριανές εκλογές και την επακολουθήσασα επάνοδο του τότε βασιλέα Κωνσταντίνου στην εξουσία, οι γεωπολιτικές συνθήκες άλλαξαν άρδην εις βάρος της Ελλάδας, άρα μεταβλήθηκαν και οι προϋποθέσεις για την πολιτική που θα έπρεπε πλέον να

ακολουθήσει η Χώρα στο θέμα της μικρασιατικής εκστρατείας και ιδίως στο κατά πόσον θα έπρεπε να υπάρχουν επιχειρήσεις πέρα από την εδαφική ζώνη της Σμύρνης που προβλεπόταν από τη Συνθήκη των Σεβρών. Όπως εύστοχα σημείωσε η Χαρίκλεια Δημακοπούλου, «η Ελλάς είχε μείνει μόνη εις την Μικράν Ασίαν [το 1921] και οι οιωνοί του 1919 δεν επραγματοποιούνται πλέον κατά το 1921. Τότε έπρεπε να αρχίσει στρατηγική αναδίπλωση και αποχώρηση [...]. Ουδέν τελικώς εκ των συστηθέντων ή των λογικώς αναμενομένων εγένετο δεκτόν»¹³.

Ήδη πριν από το δημοψήφισμα για την επάνοδο του Κωνσταντίνου και αμέσως μετά, οι συμμαχικές δυνάμεις της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας, με διακοινώσεις τους τις οποίες αναφέρει και η Πρόταση (σελ. 193), αλλά και το ίδιο το κατηγορητήριο κατά των «Εξι» (σελ. 299), ρητά προειδοποίησαν ότι η επάνοδος του Κωνσταντίνου στην εξουσία «δεν θα ηδύνατο να θεωρηθεί [...] ειμή ως [επι]κύρωση παρά της Ελλάδος των εχθρικών πράξεων του βασιλέως Κωνσταντίνου [κατά των Συμμάχων] [...] και «θα εδημιούργει μίαν κατάσταση νέαν, δυσμενή εις τας σχέσεις μεταξύ της Ελλάδος και των Συμμάχων...» (πρώτη διακοίνωση της 21.11.1920 -ν.ημ.)¹⁴. Και όντως, με την επάνοδο του Κωνσταντίνου οι

¹² Διονύσιος Τσιριγώτης, *Η ελληνική στρατηγική στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα: εκδ. Ποιότητα, 2010, σελ. 191, 231, 325, 431 επ., 436 επ.

¹³ Έτσι: Χαρίκλεια Δημακοπούλου: *Το έκτακτον Στρατοδικεῖον προς εκδίκασιν των "κατά των υπαϊτών της εθνικής καταστροφής" κατηγοριών (1922)*. Σελίδες Νομικής Ιστορίας, στο συλλογικό έργο για τη Δίκη των Οκτώ, ό.π. [σημ. 6], σελ. 65-120: 118. Επίσης και ο Ελ. Βενιζέλος, όταν επανήλθε ο βασιλέας Κωνσταντίνος, έγραψε στον στρατηγό Δαγκλή την 10.12.1920 και τα εξής προφητικά: «Η Μικρασιατική Ελλάς θα σβήση και ευτυχείς θα είμεθα εάν τουλάχιστον η περιφέρεια της Σμύρνης λάβη μορφήν τινά διεθνή δια ν' αποσοβηθή ο κίνδυνος ο άφευκτος της εξοντώσεως του εν αυτή ημίσεος περίπου εκατομμυρίων ομογενών» -βλ. *Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης*, *Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα: εκδ. Παπαδόπουλος, 2018, σελ. 29 και 96.

¹⁴ Βλ. τα κείμενα των δύο διακοινώσεων σε: Χρ. Ε. Αγγελομάτη, *Χρονικόν Μεγάλης Τραγωδίας (Το Έπος της Μικράς Ασίας)*, Αθήναι: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», χ.χ. (1971:), σελ. 105-106. Εξάλλου, στη δεύτερη

Σύμμαχοι, προφανώς αξιοποιώντας αυτήν την εξέλιξη και ως πρόσχημα¹⁵, φάνηκαν πλέον απρόθυμοι να στηρίζουν εφεξής διπλωματικά και οικονομικά την Ελλάδα, θεωρώντας ότι η αντιβενιζελική παράταξη που είχε έλθει στην εξουσία είχε ταυτισθεί στον παγκόσμιο πόλεμο με τους εχθρούς αυτής της Συμμαχίας (της Entente, δηλ. της Συνεννόησης). Δημιουργήθηκε έτσι σε διπλωματικό επίπεδο μία κατάσταση εντελώς αντίθετη από αυτήν που είχε διαμορφώσει ο Ελ. Βενιζέλος. Ενώ δηλ. η στρατηγική του Βενιζέλου βασιζόταν στις συμμαχίες και στη συνάρθρωση συμφερόντων προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος, στις μετανοεμβριανές κυβερνήσεις μοναδικό μέλημα και στήριγμα υπήρξε η χρήση της στρατιωτικής δύναμης απέναντι σε έναν συνεχώς ισχυροποιούμενο Κεμάλ¹⁶.

Ειδικότερα, η Γαλλία απέσυρε τη στήριξή της, μνησικακώντας για τα επεισόδια που είχαν γίνει στην Αθήνα σε βάρος της Γαλλίας από κωνσταντινικούς τον Νοέμβριο 1916 (σελ. 190) και έχοντας την πεποίθηση -μετά τη βίαιη

►
διακοίνωση της 25.11.1920 (ν.η.μ.), τονίζονταν και ότι: «εις περίπτωση καθ' ην ο βασιλεύς Κωνσταντίνος επανήρχετο επί του θρόνου της Ελλάδος, η Ελλάς ουδεμίαν [θα] λάβη οικονομικήν υποστήριξιν εκ μέρους των Συμμάχων...».

15 Ο Τσώρτσιλ γράφει ότι η επάνοδος του βασιλέα Κωνσταντίνου στην Ελλάδα «έλυσε όλους τους δεσμούς νομιμοφροσύνης των Συμμάχων προς την Ελλάδα και ακύρωσε όλες τις υποχρεώσεις, εκτός από τις νομικές. Στην πραγματικότητα η Ελλάδα ήταν ο ελευθερωτής τους. Ακριβώς τη στιγμή που οι ανάγκες της ήταν μεγαλύτερες και οι υποχρεώσεις γίνονταν όλο και πιο ενοχλητικές για την ίδια και τους άλλους, είχε με τη δική της θέληση περάσει το σφουγγάρι στον πίνακα...» -βλ. *W. Churchill, The World Crisis. The Aftermath, 1923*, σελ. 387-389 κατά παραπομπή του *Michael Llewellyn Smith, Το Οραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, μτφρ. Λίνας Κάσδαγλη, Αθήνα: εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθν. Τραπέζης, 2002 (πρώτη αγγλ. έκδοση 1973), σελ. 293.

16 Πρβλ. Σωτ. Ριζάς, ό.π. [σημ. 5], σελ. 123 και Διονύσιος Τσιριγώτης, ό.π. [σημ. 12], σελ. 435-436. Βλ. επίσης: Αγγελος Συρίγος και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, ό.π. [σημ. 6], 153 επ.

αντίδραση του Κεμάλ- ότι οι Έλληνες δεν θα μπορούσαν πλέον να νικήσουν τους Τούρκους (σελ. 199). Επίσης, η Γαλλία, σε γεωπολιτικό επίπεδο, ενεργούσε κατά της Ελλάδας αντιδρώντας με αυτό τον τρόπο και απέναντι στην κυριαρχία της Βρετανίας, η οποία εμφανιζόταν να έχει ως εντολοδόχο της την Ελλάδα, ιδίως στα Στενά αλλά και εν γένει στην Εγγύς Ανατολή (σελ. 179), ενώ και γενικότερα η Γαλλία δεν διέθετε πλέον πολιτική ηγεσία φίλα προσκείμενη προς την Ελλάδα μετά την αποχώρηση από την εξουσία του πρωθυπουργού Κλεμανσώ, τον Ιανουάριο 1920¹⁷.

Περαιτέρω, η Ιταλία, ενώ αρχικά για τους δικούς της λόγους συνυπέγραψε τη Συνθήκη των Σεβρών και συμπορεύθηκε με τους Συμμάχους, στη συνέχεια διαχώρισε και αυτή τα συμφέροντά της από εκείνα των άλλων Συμμάχων, καθώς θεωρούσε ότι είχε αδικηθεί από την ενλόγω Συνθήκη στην κατανομή των μικρασιατικών εδαφών της πρ. Οθωμανικής αυτοκρατορίας και ότι αντιθέτως είχε ωφεληθεί η Ελλάδα, την οποία επομένως αντιμετώπιζε με ανταγωνιστική διάθεση.

Τέλος και η Βρετανία, αν και επέδειξε προς την Ελλάδα μια κάπως φιλικότερη στάση από ό,τι η Γαλλία και η Ιταλία, κατ' ουσίαν ενεργούσε και αυτή για την προώθηση των δικών της συμφερόντων, δηλ. για να έχει, χρησιμοποιώντας ως εντολοδόχο την Ελλάδα, τον έλεγχο των Στενών και της καίριας γραμμής επικοινωνιών προς το Σουέζ και τις πλούσιες σε πρώτες ύλες Ινδίες

17 Ένα ακόμη θέμα που έφερνε κοντύτερα τους Γάλλους με τους Τούρκους, όπως σημειώνει ο Θάνας Βερέμης, είναι ότι οι Γάλλοι είχαν στην κατοχή τους το μεγαλύτερο ποσοστό χρεογράφων του δημοσίου οθωμανικού χρέους και επομένως φρόντιζαν να είναι φιλικοί με τον Κεμάλ, για να εισπράξουν κάποια αποζημίωση -βλ. Θάνας Μ. Βερέμης, 22 Ερωτήσεις & Απαντήσεις για το '22, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2022, σελ. 86.

(σελ. 196 επ.)¹⁸. Στο πλαίσιο αυτών των επιδιώξεων, η Βρετανία προέβη έναντι της Ελλάδας απλώς σε μεγαλύτερες διακηρύξεις περί της αξίας του ελληνικού στρατού και σε παράλληλες έντονες διπλωματικές πιέσεις, όπως σημειώθηκε ανωτέρω, για συνέχιση μέχρι τέλους της μικρασιατικής εκστρατείας, αλλά χωρίς η Βρετανία να συνεισφέρει ούτε κατ' ελάχιστον στην εκστρατεία αυτή με χρήματα, οπλισμό ή δικά της στρατεύματα (σελ. 201). Αλλωστε, ο Λούντ Τζωρτζ αντιμετώπιζε αντιδράσεις για την «υποστήριξη» του προς την Ελλάδα και μέσα στην ίδια την κυβέρνησή του, ενώ από την άλλη πλευρά δεν ήθελε να έρχεται σε αντίθεση και με τη Γαλλία, η οποία όμως έπνεε μένεα για την επάνοδο του Κωνσταντίνου¹⁹.

Γενικότερα, η επάνοδος του βασιλέα Κωνσταντίνου φαίνεται ότι έπαιξε και στη Βρετανία καταλυτικό ρόλο για τη μεταβολή της πολιτικής της στη Μικρά Ασία. Όπως επισημάνθηκε, «Στην Αγγλία, η άνοδος του αντιβενιζελισμού στην εξουσία, ενίσχυσε σοβαρά τη θέση όλων των επικριτών της πολιτικής του Λούδ Τζωρτζ. Το γεγονός αυτό και η νέα στάση της Γαλλίας και της Ιταλίας μετά τις ελληνικές εκλογές σήμανε την εγκατάλειψη των αγγλικών προσπαθειών για την εφαρμογή της Συνθήκης των Σεβρών. Μετά την ανοιχτή μεταστροφή των

συμμάχων της η Αγγλία δεν αντιμετώπιζε σε κανένα στάδιο την περίπτωση μονομερούς υποστήριξης των Ελλήνων...»²⁰.

Να σημειωθεί ακόμη, ότι οι *Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής* άλλαξαν και αυτές τότε στάση απέναντι στο Μικρασιατικό, καθώς λίγες ημέρες πριν από τις ελληνικές εκλογές της 1.11.1920 ο Πρόεδρος Ουίλσον ηττήθηκε στις αμερικανικές προεδρικές εκλογές και απεχώρησε της εξουσίας, ενώ νωρίτερα, τον Μάρτιο 1920, απορρίφθηκε από την αμερικανική γερουσία και η ίδια η Συνθήκη Ειρήνης των Βερσαλλιών. Εκτοτε, παρατηρήθηκε έλλειψη ενδιαφέροντος της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής απέναντι στα θέματα της Ευρώπης και της Μικράς Ασίας και μια (εκ νέου) γενικότερη τάση απομονωτισμού, με αποτέλεσμα να μην καταστεί εφικτή η ίδρυση αρμενικού κράτους, το οποίο θα μπορούσε να λειτουργήσει ως σύμμαχος της Ελλάδας και άρα ως αντίρροπη δύναμη έναντι της Κεμαλικής Τουρκίας²¹.

Η συνεχής ενίσχυση του μικρασιατικού μετώπου με Ελληνες στρατιώτες

Από την άλλη πλευρά, η μικρασιατική εκστρατεία, λόγω

18 Σύμφωνα με μια κυνική παρατήρηση του βρετανού διπλωμάτη Χ. Νίκολσον σε υπόμνημά του της 7/20.12.1920, την επαύριον της επανόδου του βασιλέα Κωνσταντίνου, «η ιδέα που μας παρακινούσε να υποστηρίξουμε την Ελλάδα δεν ήταν συναισθηματική παρόρμηση αλλά η φυσική έκφραση της ιστορικής μας πολιτικής: η προστασία της Ινδίας και της διώρυγας του Σουέζ [...] Γεωγραφικά η θέση της Ελλάδας ήταν μοναδική για το σκοπό μας: πολιτικά ήταν αρκετά ισχυρή ώστε να κάνουμε οικονομία στα έξοδα σε καιρό ειρήνης και αρκετά αδύναμη ώστε να είναι απολύτως υποχείριό μας στον πόλεμο» -βλ. *Michael Llewellyn Smith*, ό.π. [σημ. 15], σελ. 310. Πρβλ. και τα όσα αναφέρονται για τον Νικόλαον στην εισαγγελική Πρόταση, σελ. 310.

19 *Τίτος Αθανασιάδης*, Η εμπλοκή των Μεγάλων Δυνάμεων στον Μικρασιατικό Πόλεμο (1919-1922), στα Πρακτικά Διημερίδας για τον Μικρασιατικό Πόλεμο, ό.π. [σημ. 11], σελ. 25-36: 29 και 36.

20 *Ιωάννης Γιαννουλόπουλος* στην *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, ό.π. [σημ. 7], σελ. 154. Στο ίδιο μήκος κύματος, ο *Κωνστ. Σβολόπουλος* στο έργο του *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*, Αθήνα: Βιβλιωπωλείον της Εστίας, 1992, σελ. 139 επ., επισημαίνει και τα εξής: «Η μερική άρση, μετά την πώση του Βενιζέλου και την επαναφορά του Κωνσταντίνου, των προϋποθέσεων για την επιβολή των όρων της Συνθήκης των Σεβρών, συνεπέφερε, ως άμεσο αρνητικό αποτέλεσμα, τη βαθμιαία επάνοδο των Συμμάχων σε προγενέστερες αντιλήψεις τους για την ισορροπία των δυνάμεων στην περιοχή. Η Τουρκία προοριζόταν να αποτελέσει και πάλι τον κύριο άξονα ισχύος στον νευραλγικό χώρο από τη Μαύρη Θάλασσα και τα Στενά ως τη Μέση Ανατολή και η Ελλάδα έμελλε να υποστεί τις αλυσιδωτές επιπτώσεις από την παλινόδρομη αυτή πορεία».

21 *Edouard Driault & Michel Lhéritier*, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, t. V, par Edouard Driault, Paris: PUF, 1926, σελ. 388.

της οξύτατης αντίδρασης των Εθνικιστών Τούρκων και του αρχηγού τους Κεμάλ κατά των Ελλήνων ήδη και πριν από την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών το καλοκαίρι του 1920 (σελ. 165 επ.), απαιτούσε ολοένα και περισσότερες ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις προς ενίσχυση του μετώπου κατά της Τουρκίας. Ενώ, δηλ., αρχικά, τον Μάιο 1919, ο εκεί ελληνικός στρατός ανερχόταν σε 30.000 άνδρες, τον Δεκέμβριο 1920 (στην αρχή των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων) έφθασε τις 120.000 και το 1922 τις 220.000 (!), καταλήγοντας έτσι, κατά την Πρόταση, να είναι ένας «πίθος Δαναΐδων» που απορροφούσε χωρίς αποτέλεσμα ολοένα και περισσότερους στρατιώτες «για τις διευρυνόμενες ανάγκες ενός αδηφάγου μετώπου. Ο περίπατος μεταβλήθηκε σε Εφιάλτη» (σελ. 171 -πρβλ. και σελ. 228 ως προς τον αριθμό των ελληνικών στρατευμάτων).

Αντίστοιχα και οι Σύμμαχοι, οι οποίοι είχαν ήδη θυσιάσει λόγω του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου εκατοντάδες χιλιάδες στρατιωτών (ιδίως από την πλευρά της Γαλλίας, περί το 1.350.000!), είναι βέβαιο ότι δεν ήσαν πλέον διατεθειμένοι να συντηρήσουν ανάλογα αιματηρά μέτωπα στη Μικρά Ασία, καθώς οι κοινωνίες τους αξίωναν την άμεση αποστράτευση των εφέδρων και την επιστροφή στην πατρίδα τους.

Επιπλέον, ενώ αρχικά την εξουσία στην (οθωμανική) Τουρκία κατείχε ο Σουλτάνος, που εμφάνιζε διάθεση συνεννόησης με τους Συμμάχους, λόγω και της ήττας της χώρας του κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, στη συνέχεια την de facto εξουσία επέτυχε να αναλάβει ο ιδιοφυής στρατιωτικός και πολιτικός ηγέτης Μουσταφά Κεμάλ (μετέπειτα αποκληθείς Ατατούρκ, δηλ. πατέρας των Τούρκων), ο οποίος άλλωστε είχε ήδη διακριθεί στη νικηφόρα για τους Τούρκους πολεμική επιχείρηση της Καλλίπολης, το 1915 (σελ. 134). Ο Κεμάλ αντέδρασε

Επιχρωματισμένη φωτογραφία του Αφίον Καραχισάρ από το 1922, με τον ελληνικό στρατό να στρατοπεδεύει στα περιχώρα του. Στο βάθος διακρίνεται το φρούριο Ακροϊνόν της βυζαντινής Φρυγίας (εικόνα από το έργο: Σπ. Β. Μαρκεζίνη, Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος. Σύγχρονος Ελλάς, τ. Α', εκδ. Πάπυρος 1973, σελ. 355).

βίαια στην κατάληψη της Σμύρνης από ελληνικά στρατεύματα τον Μάιο 1919. Κατάφερε, δε, να συσπειρώσει τους Τούρκους σε πρώτη φάση εναντίον των σουλτανικών στρατευμάτων που προσπάθησαν να καταπνίξουν την εξέγερσή του (σελ. 203 επ.)²² και κατόπιν εναντίον του ελληνικού στρατού, τον οποίο αντιμετώπισε επιτυχώς στο Εσκή Σεχίρ, δηλ. στα ενδότερα της Μικράς

²² Η ανοικτή σύγκρουση της υποταγμένης στους Συμμάχους οθωμανικής διοίκησης του Σουλτάνου Μεχμέτ Στ' προς τους αντάρτες του Κεμάλ θεωρείται ότι ξεκίνησε στις 11.4.1920, όταν οι ιθύνοντες της Κωνσταντινούπολης αφόρισαν με φετβά τους «στασιαστές» της Αγκυρας και καταδίκασαν ερήμην σε θάνατο τους πρωτεργάτες του κεμαλικού κινήματος -βλ. διεξοδικά τη μελέτη της Σίας Αναγνωστοπούλου: Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας των Τούρκων, στο συλλογικό έργο: Χρ. Κουλούρη (επιμ.), Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922, Αθήνα: εκδ. «Τα Νέα», 2010, στη σειρά: Στιγμές του Εικοστού Αιώνα», σελ. 77-101: 91 επ. Στην ίδια μελέτη (σελ. 93 επ.) τονίζεται ότι το καλοκαίρι του 1920, όταν ο ελληνικός στρατός προωθείται με ταχύτητα 400 χλμ., η κυριαρχία της Αγκυρας δοκιμάζεται σκληρά, αλλά ότι οι δυσκολίες υπερνικούνται όταν ο Κεμάλ επιτυγχάνει να έλθει σε συνεννόηση με τους Σοβιετικούς Ρώσους και να συμμαχήσει μαζί τους, επικαλούμενος ως κοινό εχθρό τον «βρετανικό ιμπεριαλισμό» και την «εντολοδόχο» του Ελλάδα. Εξάλλου, ήδη από τον Ιούνιο 1920 οι κεμαλικές δυνάμεις θα επιτύχουν αποφασιστικές νίκες εναντίον των στρατευμάτων του Σουλτάνου και θα διαλύσουν τον στρατό του -πρβλ. Διονύσιος Τσιριγώτης, όπ.π. [σημ. 12], σελ. 167 και σημ. 96.

Ασίας (Μάρτιος 1921), και αργότερα στον ποταμό Σαγγάριο και την Αλμυρή Ερημο (Αύγουστος 1921) (σελ. 219 επ., 240 επ.), αλλά και κατά την τελική επίθεσή του εναντίον των Ελλήνων τον Αύγουστο 1922 ιδίως στο μέτωπο του Αφιόν Καραχισάρ (σελ. 268 επ.).

Ακόμη και όταν τον Ιούνιο του 1921 ο ελληνικός στρατός επέτυχε να καταλάβει το Εσκή Σεχίρ και να νικήσει τον Τουρκικό στρατό, η επιτυχία αυτή δεν ήταν σαρωτική, διότι ο εχθρός μπόρεσε να διατηρήσει τις δυνάμεις του και να υποχωρήσει συντεταγμένος (σελ. 231 επ.). Συνεπώς ο Κεμάλ με την πολεμική του δραστηριότητα αναδείχθηκε βαθμιαία σε έναν ιδιαίτερα δύσκολο, σχεδόν αήττητο για την Ελλάδα αντίπαλο, πολύ περισσότε-

ρο διότι η αντίστοιχη πολιτική ηγεσία της Ελλάδας και ιδίως ο Δημ. Γουνάρης, αν και εξαιρετικά μορφωμένος και «επατριδής» στη νοοτροπία, εστερείτο «πολιτικότητας», καθώς «έβλεπε σχεδόν πάντα στραβά όταν επρόκειτο περί πολιτικού ζητήματος²³» και ελάμβανε, αντίστοιχα, λανθασμένες πολιτικές αποφάσεις. Όπως εύστοχα επεσήμανε ο Γεώργιος Κ. Στεφανάκης, «Ο.τι

²³ Πρόκειται για επισήμανση του Διονύσιου Π. Αλικιανιώτη στη μονογραφία του «Η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία του Δημητρίου Γουνάρη», Αθήνα 2009, σελ. 83 και σημ. 18. Την έλλειψη πολιτικότητας του Γουνάρη επισημαίνει και ο ακαδημαϊκός Κωνστ. Δεσποτόπουλος, ο οποίος σε παρουσίαση του βιβλίου του Αλικιανιώτη στην Ακαδημία Αθηνών το 2006 (παρατίθεται αντί προλόγου στις σελ. 13-15 του έργου) προσθέτει επίσης ότι ο Γουνάρης «δεν ήταν πλασμένος για να δράσει ως πολεμικός ηγέτης».

αναμφισβήτητα βαρύνει την αντιβενιζελική παράταξη και αποτελεί την αιτία των δεινών, έγκειται στο ότι [η παράταξη αυτή] προσπάθησε ν' ασκήσει την "μικρασιατική πολιτική Βενιζέλου" χωρίς τον εμπνευστή της»²⁴.

Όμως και στην εξωτερική πολιτική ο Κεμάλ επέτυχε σταδιακά, χάρη στις στρατιωτικές του νίκες, να απομονώσει διπλωματικά την Ελλάδα: Πρώτον, συνάπτοντας τον Μάρτιο 1921 με τον Λένιν και τους Σοβιετικούς ειδική Συνθήκη «Φιλίας και Αδελφότητας» (σελ. 217-218), μέσω της οποίας έλαβε από τους Ρώσους εκατομμύρια χρυσά ρούβλια αλλά και σημαντικό οπλισμό²⁵ (πρβλ. σελ. 225)· δεύτερον, κλείνοντας τον Οκτώβριο 1921 συμφωνία και με τους Γάλλους, μέσω της οποίας η Γαλλία, μεταξύ άλλων, παρέδωσε τότε στον Κεμάλ την Κιλικία (περιοχή απέναντι από την Κύπρο) και τον βαρύ οπλισμό της στην περιοχή αυτή, ως προς την οποία υπήρχε έως τότε γαλλο-τουρκική ένοπλη αντιπαράθεση (σελ. 253), ενώ σε αντάλλαγμα η Τουρκία αναγνώρισε

τη γαλλική κατοχή στη Συρία· και τρίτον, καλλιεργώντας στενές σχέσεις με τους Ιταλούς, με αποτέλεσμα να στρατολογήει ο Κεμάλ άνδρες, να συγκροτεί μονάδες και να χρησιμοποιεί τους λιμένες στα εδάφη που είχε υπό την κατοχή της η Ιταλία²⁶.

Αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήταν το ότι από τον Οκτώβριο 1921, γαλλικά και ιταλικά εμπορικά πλοία άρχισαν να μεταφέρουν στα λιμάνια της Μερσίνας και της Αττάλειας, που προστατεύονταν αντίστοιχα από τη Γαλλία και την Ιταλία, οθωμανικό πολεμικό υλικό για τους Κεμαλικούς²⁷ και μάλιστα χωρίς η Ελλάδα να έχει δικαίωμα αντίδρασης, π.χ. μέσω νηοψίας αυτών των πλοίων.

Επομένως, ενώ η Ελλάδα σε αυτόν τον τιτάριο στρατιωτικό αγώνα ήταν μόνη και χωρίς διπλωματική ή οικονομική στήριξη²⁸, αντιθέτως η Τουρκία του Κεμάλ

²⁴ Γεώργιος Κ. Στεφανάκης, *Η Δίκη των Οκτώ και η Εκτέλεση των Εξί*. Ένα δράμα του Ελληνισμού 87 χρόνια μετά, στο συλλογικό έργο για τη *Η Δίκη των οκτώ*, ό.π. [σημ. 6], σελ. 31-47: 43. Με ανάλογο πνεύμα και ο Κωνστ. Ζαβιτζιάνος στις «Αναμνήσεις» του, τ. Β', Αθήναι 1947, σελ. 100, κατά παραπομπή του *Διονύσιου Τσιριγώτη*, ό.π. [σημ. 12], σελ. 362-363, σημειώνει ότι οι αντιβενιζελικοί ήσαν κατ' ουσίαν απρόθυμοι να συνεχίσουν τη μικρασιατική εκστρατεία που είχε ξεκινήσει ο Ελ. Βενιζέλος, διότι δεν την επίστευαν ως εθνικό σκοπό. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από ένα συγκλονιστικό άρθρο του *Γεωργίου Βλάχου* στην «Καθημερινή» της 3.11.1920 (αμέσως μετά τις εκλογές που ανέδειξαν αντιβενιζελική πλειοψηφία), που παρατίθεται από τον Θανάση Διαμαντόπουλο, στο έργο του: *Η Δίκη των «Εξί»*, Εξίλασμός η δικαστικός φόνος; Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2022, σελ.200-201. Γράφει εκεί ο Βλάχος και τα εξής, απευθυνόμενος «τω κ. Ελευθερίω Βενιζέλω» (τίτλος του άρθρου): «...Μας κατήντησες ημάς, τους χθεσινούς μαχητάς των ωραίων πολέμων, τους αιωνίους ιερείς της Μεγάλης Ιδέας, να ευχόμεθα, οι ασεβείς, και την ήτταν της [...] Επεδείκνυες [...] τον χάρτην της "μεγάλης Ελλάδος" αλλ' οι οφθαλμοί μας δεν έβλεπον [...] και τα χείλη μας δεν εμειδιών: ήσαν πάντοτε συνεσφιγμένα από την δίψαν της εκδικήσεως» (!).

²⁵ Πρβλ. *Αγγελος Συρίγος και Ευάνθης Χατζηβασιλείου*, ό.π. [σημ. 6], σελ. 145-146.

²⁶ *Αγγελος Συρίγος και Ευάνθης Χατζηβασιλείου*, ό.π. [σημ. 6], σελ. 141.

²⁷ Πρβλ. *Αγγελο Συρίγο και Ευάνθη Χατζηβασιλείου*, ό.π. [σημ. 6], σελ. 141-πρβλ. και σχτ. δημοσίευμα για το 1922 της εφημ. «Καθημερινή» της 5.6.2022, σελ. 27.

²⁸ Μετά την επάνοδο του βασιλέα Κωνσταντίνου, όχι μόνο δεν δόθηκαν πλέον χρήματα, έστω και υπό μορφή δανείων, προς την Ελλάδα, αλλά και της αρνήθηκαν την εκταμίευση δανείων τα οποία είχαν ήδη παλαιότερα συναφθεί και έπρεπε να καταβληθούν από τους Συμμάχους. Ειδικότερα, στις 25.12.1920 απεστάλη στην Ελλάδα διακοίνωση των συμμάχων για διακοπή της παροχής των υπόλοιπων πιστώσεων του μεγάλου πολεμικού δανείου των 750 εκ. φράγκων (*Διον. Κόκκινος*, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, τ. 4, Αθήναι: εκδ. Μέλισσα, 1972, σελ. 1286). Και αυτά, ενώ η διεξαγωγή του πολέμου στη Μικρά Ασία κόστιζε τεράστια ποσά, δηλ. περί τα 30.000.000 δρχ. μηνιαίως στα τέλη 1921 μόνο για τη μισθοδοσία του στρατεύματος -βλ. *Διονύσιος Τσιριγώτης*, ό.π. [σημ. 12], σελ. 400 και σημ. 22. Ο ίδιος αναφέρεται και στα δάνεια που είχαν συναφθεί από την Ελλάδα με Αγγλία, Γαλλία και ΗΠΑ το 1918 (σελ. 407).

Σημειωτέον, ότι σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, λόγω των εξόδων του πολέμου, ήδη από το καλοκαίρι του 1919 ήταν πρακτικά ανέφικτο να διατηρηθεί η συναλλαγματική σταθερότητα της δραχμής, η δε χρηματοδότηση του ελλείμματος αυτού επραγματοποιείτο απροσχημάτιστα πλέον με την έκδοση χρήματος -βλ. *Κώστας Κωστής*, «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». Η διαμόρφωση του ελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αιώνας, Αθήνα: εκδ. Πατάκη, 2018, σελ. 570-572.

είχε εξασφαλίσει μέσα στο 1921 πολύπλευρη ενίσχυση με πολεμικό υλικό, χρήματα και διπλωματική υποστήριξη (έστω και ενίοτε μη φανερό) από τους Σοβιετικούς Ρώσους, τους Γάλλους και τους Ιταλούς. Ταυτόχρονα, η κεμαλική Τουρκία, χάρη στις συμφωνίες που είχε συνάψει, μπορούσε να καλύψει τα νώτα της ως προς τη Ρωσία και τις δυτικές δυνάμεις και να αποδυθεί έτσι σε ολομέτωπο αγώνα κατά της Ελλάδας²⁹.

Οι μεγάλες δυσχέρειες συνέχισης της εκστρατείας από τους Έλληνες

Η κατάσταση, λοιπόν, στο μικρασιατικό μέτωπο κατά την περίοδο των μετανοεμβριανών ελληνικών κυβερνήσεων δεν είχε καμία σχέση με εκείνη πριν από τις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920. Ούτε υπήρχε πλέον στο ηγέτη της Ελλάδας ο «διοφυής πολιτικός», όπως τον αποκαλεί η Πρόταση (σελ. 154)³⁰, Ελευθέριος Βενιζέλος, που ως πρωθυπουργός είχε άριστες προσωπικές σχέσεις με τους ηγέτες των δυτικών δυνάμεων και θα ήταν ικανός να αντιμετωπίσει τον εξίσου ιδιοφυή Κεμάλ, ούτε και η Ελλάδα, κατ' ουσίαν χρεοκοπημένη, μπορούσε να αντέξει επί πολύ ακόμη τη συντήρηση ενός τόσο μεγάλου στρατεύματος σε περιβάλλον εχθρικό, στα ενδότερα της Μικράς Ασίας, με μέτωπο χιλιάδων χιλιόμετρων³¹ και μάλιστα κατά στρατευμάτων που μάχονταν

²⁹ Κωνσταντίνου Μπότσοιου, Μικρασιατικός Πόλεμος: από τη συμμαχική εκστρατεία στην ελληνοτουρκική σύγκρουση, στα Πρακτικά Διημερίδας για τον Μικρασιατικό Πόλεμο, όπ.π. [σημ. 11], 2017, σελ. 43-62: 51.

³⁰ Στην ίδια Πρόταση (σελ. 159 επ.) επισημαίνεται επίσης ότι ο Βενιζέλος κατά τη Σύνοδο Ειρήνης των Παρισίων το 1919, «πάντοτε δι-αθέσιμος, πάντοτε πειστικός [...], ήταν ένας από τους αστέρες της Συνδιασκέψεως».

³¹ Υπολογίζεται ότι μετά την υποχώρηση του ελληνικού στρατού από τον ποταμό Σαγγάριο τον Σεπτέμβριο 1921, το μέτωπο αυτό είχε

με πείσμα για τα εδάφη της πατρίδας τους (σελ. 251 επ.). Εξάλλου, και η ποιότητα των επικεφαλής του ελληνικού στρατεύματος δεν ήταν ιδιαίτερα υψηλού επιπέδου, καθώς πολλοί έμπειροι βενιζελικοί αξιωματικοί είχαν αποστρατευθεί ή αποταχθεί απλώς και μόνο διότι ανήκαν στην αντίπαλη πολιτική παράταξη³².

Αλλά ούτε και οι διεθνείς συγκυρίες, με την Ελλάδα διπλωματικά απομονωμένη και υποστηριζόμενη (αλλά και αυτό κατ' επίφαση) μόνο από τη Βρετανία, ευνοούσαν πλέον τη συνέχιση αυτού του πολέμου. Αλλωστε, από κάποιο χρονικό σημείο και μετά³³ είχε αρχίσει να δια-

▶ έκταση 600 χλμ., εκ των οποίων τα 350 ενεργού μετώπου και τα 250 απλώς επιτηρούμενου -βλ. Διονύσιος Τσιριγώτης, όπ.π. [σημ. 12], σελ. 326.

³² Κωνσταντίνου Μπότσοιου, όπ.π. [σημ. 29], σελ. 43-62: 59: «Ενώσω η μικρασιατική εκστρατεία κορυφωνόταν, οι Αντιβενιζελικοί κλιμάκων και τις αντεκδικήσεις για τις επιθέσεις που είχαν δεχθεί κατά τα προηγούμενα χρόνια από τους Βενιζελικούς στη μακρά αλυσίδα αμοιβαίων αντιποίνων του Διχασμού». Πάντως ας σημειωθεί ότι αρκετοί βενιζελικοί αξιωματικοί στο μέτωπο, μόλις πληροφορήθηκαν το αποτέλεσμα των εκλογών της 1.11.1920, εγκατέλειψαν αυτοβούλως τις θέσεις τους, δηλ. λιποτάκτησαν, και μετέβησαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου προσέβαιναν ως «Αμυνίτες», υπό την αρχηγία του συν/χη Κονδύλη, σε πράξεις φθοράς της αντιβενιζελικής κυβέρνησης και προετοιμασίας πραξικοπήματος -πρβλ. Διονύσιος Τσιριγώτης, όπ.π. [σημ. 12], σελ. 377 επ., σημ. 66, Κώστας Μ. Σταματόπουλος, όπ.π. [σημ. 9], σελ. 106 και Αγγελος Συρίγος και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, όπ.π. [σημ. 6], σελ. 195 επ.. Επίσης, διαβρωτικός για την ενότητα του στρατεύματος υπήρξε και ο ρόλος των τότε κομμουνιστών, οι οποίοι, με βάση το σύνθημα «στα σπίτια μας!», καλούσαν τους στρατιώτες, κατά την τελική επίθεση του Κεμάλ, τον Αυγουστο 1922, να απορρίψουν το πρόταγμα της Μεγάλης Ιδέας και να μην πολεμούν τους Τούρκους -βλ. Διονύσιος Τσιριγώτης, όπ.π. [σημ. 12, σελ. 363 και σημ. 38, Θάνος Μ. Βερέμης, όπ.π. [σημ. 17], σελ. 109 και Αγγελος Συρίγος και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, όπ.π. [σημ. 6], σελ. 177 επ.

³³ Η Πρόταση (σελ. 172 επ.) αναφέρει ότι οι προβλέψεις ήταν δυσ-οι-ανες ήδη από το καλοκαίρι του 1919, οπότε είχαν ξεσπάσει οι πρώτες αντιδράσεις των Εθνικιστών Τούρκων κατά των Ελλήνων και δύο ανεξάρτητες έρευνες της Διασμμαχικής Ανακριτικής Επιτροπής είχαν καταλήξει σε δύο πορίσματα: ότι ο ανταρτοπόλεμος των Κεμαλικών θα διαρκούσε όσο τα ελληνικά στρατεύματα θα παρέμεναν στην περιφέρεια της Σμύρνης και ότι οποιαδήποτε περαιτέρω προώθησή τους θα δημιουργούσε πρόσθετες δυσκολίες, άρα ότι η κατοχή της

φαίνεται ότι η συνέχιση του πολέμου για τους Έλληνες θα αποτελούσε μάταιο εγχείρημα, με προκαθορισμένο τελικό αποτέλεσμα την καταστροφή, ακόμη και αν οι Έλληνες, υπό τη συνεχή πίεση των Εθνικιστών Τούρκων, περιχαράκωνον τον μόνο στην εδαφική ζώνη της Σμύρνης που τους είχε δοθεί με τη Συνθήκη των Σεβρών³⁴ (σελ. 312).

Από την άποψη αυτή, πιστεύω ότι υπήρξε ολέθριο στρατηγικό λάθος η απόφαση που ελήφθη από τη (μετανοεμβριανή) ηγεσία της Ελλάδας στην Κιουτάχεια τον Ιούλιο 1921 για προέλαση των ελληνικών στρατευμάτων στην περιοχή της Αλμυράς Ερήμου, του ποταμού Σαγγαρίου και εκείθεν ενδεχομένως προς την κεμαλική πρωτεύουσα Αγκυρα³⁵. Χωρίς διπλωματικές συμμαχίες

περιοχής έπρεπε να αναθεθεί ήδη τότε όχι σε ελληνικά, αλλά σε συμμαχικά στρατεύματα. Επίσης, στην ίδια Πρόταση σημειώνεται (σελ. 180) ότι τον Μάρτιο 1920 ο Γάλλος στρατηγός Φος σε υπόμνημα του υπογράμμισε ότι θα απαιτούνταν 27 μεραρχίες (500.000 στρατιώτες!) για την ειρήνευση της περιοχής στην Ανατολία. Πάντως οι δυσοίονες αυτές προβλέψεις σε τόσο πρώιμο στάδιο έρχονται σε αντίθεση με άλλες μαρτυρίες περί του αντιθέτου -βλ. κατωτ., σημ. 55.

³⁴ Για μια συνοπτική αλλά περιεκτική παρουσίαση της Συνθήκης των Σεβρών (28.7.1920 π.η./ 10.8.1920 ν.η.), βλ. π.χ.: Κωνστ. Σβολόπουλος, όπ.π. [σημ. 20], σελ. 154 επ. Ο ίδιος παρατηρεί (σελ. 156) ότι η υπογραφή αυτής της Συνθήκης, στον βαθμό που επιβεβαίωνε την επιτυχία της αγγλικής πολιτικής και τη διεύρυνση της επιρροής της στον χώρο της Εγγύς Ανατολής, έτεινε να υποθάψει τη δυσπιστία και να υποκινήσει τις αντιδράσεις όχι μόνο της Σοβιετικής Ενώσεως, αλλά και της Γαλλίας και της Ιταλίας.

³⁵ Πρβλ. Χαρίκλεια Δημακοπούλου, όπ.π. [σημ. 13], σελ. 116 επ. Επίσης και κατά τους Άγγελο Συρίγο και Ευάνθη Χατζηβασιλείου, όπ.π. [σημ. 6], σελ. 156, «ήταν [εκεί] πολύ μεγάλο και εχθρικό το πεδίο για να υπάρξει νίκη με την Ελλάδα μόνη της».

Για τα όσα αποφασίσθηκαν στα δύο στρατιωτικά συμβούλια της Κιουτάχειας, βλ. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. Σειρά Β': Σύγχρονος Ελλάς, τ. Α', Αθήνα: Πάπυρος, 1973, σελ. 209 επ. και Διονύσιος Τσιριγώτης, όπ.π. [σημ. 12], σελ. 222 επ. και 307 επ., όπου σημειώνεται (σελ. 225) και η σοβαρή επιφύλαξη του Ελ. Βενιζέλου γι' αυτήν την εκστρατεία, όπως διατυπώθηκε σε δύο επιστολές του προς τον αντιστράτηγο Π. Δαγκλή την 3.7.1921 και την 26.8.1921 (για το κείμενο των επιστολών αυτών βλ. το έργο: Πώς χάσαμε τη Σμύρνη, με εισαγωγή και επιμ. Γεωργίου Π. Μαλούχου, Αθήνα: Αλτερ Εγκο και

και οικονομική στήριξη από τους Συμμάχους, με αδύναμες επικοινωνίες και δίκτυα ανεφοδιασμού, εν μέσω καύσωνα και χωρίς εξασφαλισμένα το νερό, την τροφή και τα πολεμοφόδια, σε έδαφος γύρω στα 350 χλμ. μακριά από τη Σμύρνη, μέσα σε ένα εχθρικό περιβάλλον και με μέτωπο χιλιάδων χιλιομέτρων όπου ο Κεμάλ θα είχε την πρωτοβουλία των επιθέσεων (γνωρίζοντας καλά και τις γεωγραφικές ιδιαιτερότητες του εκεί εδάφους), δεν είναι εν τέλει παράδοξο ότι η εκστρατεία αυτή, έστω και αν έμεινε στην ιστορία ως «έπος του Σαγγαρίου» για τον ηρωισμό και την αυτοθυσία που επέδειξαν οι Έλληνες στρατιώτες, όμως άφησε πίσω της χιλιάδες Έλληνες νεκρούς και τραυματίες (περί το 1/3 της ελληνικής στρατιωτικής δύναμης³⁶), καθώς και την πικρή γεύση της στρατιωτικής αποτυχίας: Η Αγκυρα δεν κατελήφθη³⁷.

Κυρίως το λάθος των Ελλήνων ηγητόρων ήταν ότι εφαρμόζοντας κατά γράμμα κάποιο αξίωμα του Πρώσου Κλαούζεβιτς από το κλασικό του έργο «Περί Πολέμου», πίστεψαν ότι μετά τη νίκη τους στο Εσκή Σεχέρ τον Ιούλιο 1921 θα μπορούσαν να συνεχίσουν καταδιώκοντας

Τα Νέα, 2018 και 2022, σελ. 110 επ.). Ανάλογες σκέψεις είχε διατυπώσει ο Βενιζέλος και σε ομογενείς της Αμερικής τον Ιούλιο 1922 (Τσιριγώτης, σελ. 442 και σημ. 2).

Ένα άλλο σοβαρό λάθος υπήρξε η απόφαση των Ελλήνων ιθυνόντων το καλοκαίρι 1922 να αποδεσμεύσουν στρατό από τη Μικρά Ασία για να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη, έτσι ώστε να εκβιάσουν απέναντι στον Κεμάλ μια περάτωση του πολέμου έπειτα από ένα χρόνο πλήρους αδράνειας και αποτελμάτωσης στο μέτωπο, αλλά και να αντισταθμίσουν ψυχολογικά την επικείμενη απώλεια της Ιωνίας. Ωστόσο, η ενέργεια αυτή έγινε σε χρόνο ακατάλληλο (προς το τέλος του πολέμου) και χωρίς αιφνιδιασμό, με αποτέλεσμα να προσκρούσει στην αντίδραση των Συμμαχικών Δυνάμεων και να καταλήξει σε φιάσκο, αλλά και σε αποδυνάμωση του μικρασιατικού μετώπου, λόγω αποστολής από εκεί στη Θράκη περίπου 25.000-30.000 ανδρών -πρβλ. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, όπ.π. [σημ. 35], σελ. 323 επ.

³⁶ Άγγελος Συρίγος και Ευάνθη Χατζηβασιλείου, όπ.π. [σημ. 6], σελ. 172.

³⁷ Πρβλ. αναλυτικά: Διον. Κόκκινος, όπ.π. [σημ. 28], σελ. 1302 επ. και Θάνος Μ. Βερέμης, όπ.π. [σημ. 17], σελ. 45 επ.

τον εχθρό έως την πρωτεύουσά του και να επιτύχουν, όπως νόμιζαν, μια αποφασιστική νίκη (πρακτικά όμως η Αγκυρα ήταν ακόμη ένα χωριό!). Παραγνώριζαν έτσι ότι και ο Κεμάλ αυτό ακριβώς επεδίωκε: Να παρασύρει τα ελληνικά στρατεύματα ολοένα και πιο βαθιά μέσα στην ενδοχώρα της Μικράς Ασίας, ώστε να τα εξαντλήσει από άποψη οπλισμού, νερού και τροφών, να τους κάμψει το ηθικό και τέλος να τα αποδεκατίσει χωρίς μεγάλες δικές του απώλειες...³⁸ Και άλλωστε, όπως εύστοχα επεσήμανε ο Ιωάννης Μεταξάς στη συνομιλία του με τον Δημ. Γούναρη και τους συνεργάτες του την 29.3.1921, και αν ακόμη καταλαμβάνονταν η Αγκυρα, πώς θα μπορούσαν τα ελληνικά στρατεύματα να την κρατήσουν και για πόσο χρονικό διάστημα; Συγκεκριμένα, είπε και τα εξής: «Και αν επί τοιούτοις όροις ηθέλωμεν καταλάβει την Αγκυραν, θα επροχωρούμεν παρά πέρα; Τι, δε, θα εγίνετο αν ο εχθρός έμενεν ανένδοτος; Θα εμένομεν κατέχοντες την μέχρις Αγκύρας χώραν, επιστρατευμένοι, αντιμετωπίζοντες τας πάντοτε εχθρικής ενεργείας; Ενθυμηθήτε ότι η Ισπανία υπήρξεν ο τάφος ενός εκ των καλλιτέρων στρατών του Ναπολέοντος»³⁹.

Και ασφαλώς δημιουργεί προβληματισμούς η άποψη της Πρότασης ότι ένα στρατιωτικό εγχείρημα δεν επιτρέπεται να μένει «στη μέση», αλλ' επιβάλλεται να συνεχισθεί μέχρι τέλους (σελ. 225, πρβλ. και σελ. 219), όπως συνέβη, κατά την Πρόταση, και με τον Ναπολέοντα το 1812 στην εκστρατεία κατά της Ρωσίας, μετά την κατάληψη του Σμολένσκ (σελ. 235 επ.). Όμως, το συγκεκριμένο παράδειγμα για «φυγή προς τα εμπρός» δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα πειστικό, δεδομένου ότι η επιμονή του Ναπολέοντα να συνεχίσει αυτή την

εκστρατεία στη Ρωσία οδήγησε εν τέλει στον αποδεκατισμό της στρατιάς του και στην αρχή της πτώσης του, καθώς ένα έτος αργότερα, τον Οκτώβριο 1813, υπέστη την πρώτη μεγάλη ήττα του στη Λειψία κατά τη λεγόμενη «Μάχη των Εθνών».

Εξάλλου, αξίζει να σημειωθεί ότι ένα μήνα νωρίτερα, τον Ιούνιο 1921, οι Σύμμαχοι επέδωσαν κοινή διακοίνωση στην ελληνική κυβέρνηση ότι οι χώρες τους ήταν πρόθυμες να μεσολαβήσουν για την ειρήνευση στην Εγγύς Ανατολή και ζητούσαν το δυνατόν ταχύτερο την απάντηση της Ελλάδας. Μετά 4 ημέρες όμως η απάντηση της ελληνικής κυβέρνησης υπήρξε αρνητική «καθότι πάσα επιβράδυνσις των στρατιωτικών [...] επιχειρήσεων πέραν του υπό του αρχηγού του στρατού υποδειχθησόμενου ορίου θέλει διακυβεύσει επί βλάβη της Ελλάδος την στρατιωτικήν κατάστασιν...»⁴⁰. Άλλη μία χαμένη ευκαιρία να αποφευχθεί η μικρασιατική καταστροφή...

⁴⁰ Βλ. τα επίσημα κείμενα σε: Διον. Κόκκινος, ό.π. [σημ. 28], σελ. 1299 επ. Πρβλ. Διονύσιος Τσιριγώτης, ό.π. [σημ. 12], σελ. 421 επ. και Σπ. Β. Μαρκεζίνης, ό.π. [σημ. 35], σελ. 209 επ. Σημειωτέον ότι και ο Ελ. Βενιζέλος είχε προτρέψει την τότε κυβέρνηση στις αρχές Ιουνίου 1921 να αποδεχθεί τη μεσολάβηση των Συμμάχων, αλλά χωρίς αποτέλεσμα (βλ. το έργο: Πώς χάσαμε τη Σμύρνη, με εισαγωγή και επιμ. Γεωργίου Π. Μαλούχου, Αθήνα: Αλτερ Εγκο και Τα Νέα, 2018 και 2022, σελ. 125 επ.).

Εξάλλου, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο βρετανός διπλωμάτης Michael Llewellyn Smith, ό.π. [σημ. 15], οι Βρετανοί επιθυμούσαν πράγματι εκείνη την εποχή να «κλείσουν» το Μικρασιατικό, διότι θεωρούσαν «δυσόωνη προοπτική να απωθούνται οι Έλληνες ξανά ως τη Σμύρνη, οπότε οι συμμαχικές θέσεις στην Κωνσταντινούπολη θα έμεναν ακάλυπτες και ευάλωτες» (σελ. 383). Γι' αυτό οι Σύμμαχοι «θα πλησίαζαν την ελληνική κυβέρνηση ζητώντας την εξουσιοδότηση να προτείνουν στους Τούρκους έναν διακανονισμό βασισμένο στους όρους της συνδιάσκεψης του Λονδίνου, τροποποιημένους προς όφελος της Τουρκίας» (σελ. 390). «Ο Βενιζέλος [όπως σημειώθηκε ήδη] έστειλε μήνυμα μέσω της ελληνικής πρεσβείας στο Παρίσι, συμβουλεύοντας την ελληνική κυβέρνηση να δεχτεί την προσφορά» (σελ. 396). Ωστόσο η ελληνική κυβέρνηση με μια μακροσκελή και ευγενική νότα απάντησε ότι «για στρατιωτικούς λόγους η επίθεση δεν μπορούσε τώρα πια να αναβληθεί...» (σελ. 397), όπως και πράγματι συνέβη 16 ημέρες αργότερα.

³⁸ Πρβλ. Διονύσιος Τσιριγώτης, ό.π. [σημ. 12], σελ. 164.

³⁹ Ιω. Μεταξάς, ό.π. [σημ. 10], σελ. 84.

Οι πολιτικές ευθύνες των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων

Με βάση τα ανωτέρω, ανακύπτει κατά τη γνώμη μου μεγάλη πολιτική ευθύνη ως προς τη μικρασιατική καταστροφή για τις μετανοεμβριανές κυβερνήσεις, οι οποίες ενώ ήδη με την επάνοδο του τότε βασιλέα Κωνσταντίνου μπορούσαν εύκολα να διαπιστώσουν την άρδην μεταβολή των γεωπολιτικών συνθηκών εις βάρος της Χώρας μας, όμως συνέχισαν τον καταστροφικό πόλεμο και μάλιστα στα ενδότερα της Μικράς Ασίας, χωρίς να επιδιώξουν εξ αρχής, όσο ακόμη ήταν καιρός, μιαν έντιμη και αξιοπρεπή ειρήνη με διασφάλιση των εκεί ομοεθνών μας⁴¹, και τούτο ακόμη και με τη συνεργασία του Βενιζέλου, ο οποίος άλλωστε προσφερόταν να αναλάβει τέτοιο ρόλο (βλ. κατωτ., σημ. 56) και θα μπορούσε να επιτύχει τον απεγκλωβισμό της ελληνικής Στρατιάς, όπως κατάφερε, μετά τη μικρασιατική καταστροφή, να περισώσει με αριστοτεχνικό τρόπο τα ελληνικά συμφέροντα, εκπροσωπώντας τη Χώρα στη Συνθήκη της Λωζάννης, το 1923.

Το πρόβλημα των ποινικών ευθυνών και ιδίως το στοιχείο του δόλου

Ένα συναφές ερώτημα που εγείρεται είναι εάν αυτές οι μεγάλες πολιτικές ευθύνες των μετανοεμβριανών πολιτικών για τη μικρασιατική καταστροφή μετουσιώνονται

και σε ποινικές ευθύνες, ικανές να συσχετισθούν με το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας.

Η απάντηση είναι κατά τη γνώμη μου αρνητική:

Ως προς την αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος της εσχάτης προδοσίας, η κατηγορία δεν ευσταθεί, διότι, πέραν των άλλων, το ά. 123 παρ. 4 Ποινικού Νόμου 1834, με το οποίο παραπέμφθηκαν να δικασθούν οι οκτώ κατηγορούμενοι, προέβλεπε προσπάθεια απόσπασης τμήματος του Ελληνικού Κράτους προς όφελος ξένης επικρατείας, ενώ τα μικρασιατικά εδάφη ουδέποτε περιήλθαν στο Ελληνικό Κράτος⁴².

Αλλά και ως προς την υποκειμενική υπόσταση του εγκλήματος της εσχάτης προδοσίας, το έγκλημα αυτό προϋποθέτει πρόθεση τέλεσης του αδικήματος, δηλ. γνώση και θέληση να προδώσει κανείς την πατρίδα του, π.χ. οδηγώντας την ητλημένα στην καταστροφή. Οσα όμως σοβαρότατα λάθη και αν έγιναν από τους μετανοεμβριανούς πολιτικούς (και ο Γούναρης στη δεύτερη από συνομιλίες του με τον Μεταξά παραδέχθηκε ότι «ηπατήθην από τας διαβεβαιώσεις των στρατιωτικών»⁴³), δεν είναι νομικά ορθό να ερμηνευθούν ότι εμπεριέχουν το στοιχείο του δόλου, έστω και ενδεχόμενου, προς τέλεση εσχάτης προδοσίας κατά της Χώρας. Οι καταδικασθέντες πολιτικοί και στρατιωτικοί, φαίνεται να πίστευαν έως το τέλος ότι ενεργούσαν για

⁴¹ Για τη σημασία που είχε η μικρασιατική εκστρατεία στην προάσπιση των ομοεθνών και των χριστιανικών πληθυσμών, που διώκονταν ανηλεώς από τους Τούρκους Εθνικιστές ήδη από το 1913, βλ. Διονύσιος Τσιριγώτης, ό.π. [σημ. 12], σελ. 143 και σημ. 44, σελ. 180 και σημ. 119, σελ. 408 και σημ. 37, 439 και σημ. 23. Επίσης: Αγγελος Συρίγος και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, ό.π. [σημ. 6], σελ. 38 επ., όπου μάλιστα υπογραμμίζεται (σελ. 41), ότι η προστασία των Ελλήνων Μικρασιατών ήταν «ο λόγος για τον οποίο ο Ελευθέριος Βενιζέλος προσανατολίστηκε αμέσως μετά την έναρξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στη διεκδίκηση της Ιωνίας».

⁴² Για τον εν γένει σχολιασμό των κατηγοριών που απαγγέλλθηκαν κατά των 8 καταδικασθέντων βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, ό.π. [σημ. 24], σελ. 101 επ.

⁴³ Ιω. Μεταξάς, ό.π. [σημ. 10], σελ. 85. Ακόμη και τον Μάιο 1922, ο στρατηγός Χατζηανέστης, αναλαμβάνοντας Αρχιστράτηγος της Μικρασιατικής Στρατιάς στη θέση του παραιτηθέντος Παπούλα, αποφάνθηκε με αυταρέσκεια, ότι οποιαδήποτε τουρκική επίθεση θα αποκρουσθεί, και τούτο ενώ ήδη ο ελληνικός στρατός ήταν υπό διάλυση, και δη, κατά την Πρόταση (σελ. 265), σαν «σάπιο» μήλο...

το καλό της πατρίδας τους και αυτό πρέπει να τους αναγνωρισθεί.

Οι όποιες αγνές αυτές προθέσεις των καταδικασθέντων για την προώθηση του ιδεώδους της Μεγάλης Ιδέας και για την προάσπιση των δικαίων που είχαν οι Έλληνες της Μικράς Ασίας στις ζωές και τις περιουσίες τους είναι βέβαιο ότι συμπλέκονταν στη σκέψη των καταδικασθέντων και με ορισμένα άλλα υποκειμενικά στοιχεία όπου κυριαρχούσε η εγωκεντρική συνιστώσα. Ιδίως φαίνεται να κυριαρχούσε στη σκέψη τους ο φόβος ότι σε περίπτωση απόσυρσης των ελληνικών στρατευμάτων από τη Μικρά Ασία ενδέχεται να κατηγορούνταν ως προδότες και να σημειωνόταν κατάρρευση όχι μόνο της κυβέρνησής τους, αλλά

και του ίδιου του κωνσταντινικού καθεστώτος. Ο φόβος αυτός για το «πολιτικό κόστος» διαφαίνεται άλλωστε και στις συνομιλίες που είχαν ο Γούναρης και οι συνεργάτες του με τον Ιωάννη Μεταξά⁴⁴.

Ωστόσο, είναι προφανές ότι οι σκέψεις αυτές πόρρω απέχουν από την ενσυνείδητη πρόθεση, έστω και με ενδεχόμενο δόλο⁴⁵, που θα μπορούσε να αποδοθεί στους καταδικασθέντες ότι π.χ., κατά το κατηγορητήριο, «εκουσίως και εκ προθέσεως υποστηρίζατε την εισβολήν ξένων στρατευμάτων, ήτοι του τουρκικού

⁴⁴ Χαρακτηριστικό είναι εδώ τα όσα είπε ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης σε συνομιλία του με τον Ιωάννη Μεταξά την 25.9.1921: «Και ένα άλλο ακόμη, μου λέγει ο κ. Πρωτοπαπαδάκης. Αν αποσυρθώμεν του πολέμου της Μ. Ασίας ποία θα ήτο η εντύπωσις εν Ελλάδι; Δεν θα μας συνεπάρη η οργή του κόσμου; Δεν εννοώ την Κυβέρνησιν, εννοώ το καθεστώς. Φαντάζεσαι, ότι θα γλυτώση ο Βασιλεύς;» -*Ιω. Μεταξάς*, ό.π. [σημ. 10], σελ. 87-88.

⁴⁵ Πρβλ. όμως και το δημοσίευμα του Γ.Θ. Μαυρογορδάτου στην «Καθημερινή» της 23.11.2008, με τίτλο: Ασύγγνωστη αμέλεια ή και ενδεχόμενος δόλος, διαδικτυακά: <https://www.kathimerini.gr/politics/341166/asyggnosti-ameleia-i-kai-endechomenos-dolos/>

εθνικιστικού στρατού, εις την επικράτειαν του Βασιλείου» (πρβλ. ανωτ., σημ. 42).

Ο απαράδεκτος τρόπος με τον οποίο διεξήχθη η Δίκη των Εξι

Όμως, υπάρχει και μία άλλη παράμετρος αυτής της Δίκης των Εξι που πρέπει εδώ να προβληματίσει: Η δίκη τους έγινε κατά τρόπο απαράδεκτο, που εμπόδισε καταφανώς την απόδειξη της όποιας αθωότητάς τους, χωρίς δηλ. να τηρηθούν ούτε κατ' ελάχιστον οι εγγυήσεις μιας δίκαιης δίκης, κατά την έννοια που έχει αποκτήσει ο όρος αυτός με βάση το ά. 6 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η παράβαση της οποίας αποτελεί άλλωστε, κατά το ισχύον δίκαιο (ά. 525 περ. 6 ΚΠΔ), λόγο επανάληψης της διαδικασίας.

Υπενθυμίζεται ειδικότερα ότι για τη «Δίκη των Εξι» συστήθηκε ad hoc Έκτακτο Επαναστατικό Στρατοδικείο, αποστερώντας έτσι τους κατηγορούμενους από τον εκ του Συντάγματος φυσικό τους δικαστή, που ήταν η Εθνική Αντιπροσωπεία, δηλ. η Εθνοσυνέλευση, και με βάση τον νόμο περί ευθύνης Υπουργών του 1877, όπως ίσχυε το 1922. Επίσης, το δικαστήριο αυτό συγκροτήθηκε από αξιωματικούς, οι περισσότεροι των οποίων είχαν τη δεδηλωμένη «εμπιστοσύνη» της Επαναστατικής Επιτροπής που οργάνωσε τη δίκη, άρα χωρίς τα εχέγγυα της αμεροληψίας⁴⁶. Περαιτέρω, το κατηγορητήριο δεν ήταν εξειδικευμένο κατά κατηγορούμενο και, ακόμη, δεν δόθηκε στους κατηγορούμενους η δυνατότητα να έχουν στη διάθεσή τους και να χρησιμοποιήσουν/επικαλεσθούν διπλωματικά και άλλα συναφή έγγραφα, ούτε να έχουν δεύτερο βαθμό δικαιοδοσίας ή αναιρε-

⁴⁶ Πρβλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, ό.π. [σημ. 24], σελ. 123 επ.

Φωτοτυπία από την πρώτη σελίδα της (αντιβενιζελικής) εφημερίδας "Καθημερινή" της 1.11.1922, με ολοσέλιδη παρουσίαση πληροφοριών και αντιπαραθέσεων από τη Δίκη που είχε ξεκινήσει την προηγούμενη ημέρα. Το δημοσίευμα εμπλουτίζεται και με τα πορτραίτα πέντε από τους πρωταγωνιστές εκείνης της ημέρας: από αριστερά και επάνω, του προέδρου του στρατοδικείου Αλ. Οθωναίου, του Επαν. Επιτρόπου Ιωάννη Ζουριδή, των εκ των κατηγορουμένων Νικ. Στράτου και Δημ. Γούναρη, καθώς και ενός αξιωματικού, του ταγ/χη Ιω. Διαμαντόπουλου, που δημιούργησε επεισόδιο κατά τη διάρκεια της διαδικασίας (Η φωτοτυπία της εφημερίδας υπάρχει στο έργο του Βασίλη Τζανακάρη: *Εις θάνατον! Η Δίκη και η Εκτέλεση των Εξι μέσα από τα Πρακτικά, τα Παραλειπόμενα και τα "Ψιλά"* των *Εφημερίδων*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2009, στη 10η σελίδα του ένθετου με φωτογραφικό υλικό, αμέσως μετά τη σελ. 352).

τική διαδικασία, αλλ' ούτε και να έχουν άνεση χρόνου προς πλήρη υπεράσπιση του εαυτού τους σε μια τόσο σοβαρή υπόθεση, που διήρκεσε μόλις 15 ημέρες. Περαιτέρω, επιχειρήθηκε η στήριξη της κατηγορίας σε μάρτυρες διαβλητούς, που ήθελαν να αποσείσουν τις δικές τους βαρύτερες ευθύνες, όπως ο στρατηγός Παπούλας που κατέθεσε κατά του διαδόχου του στο μέτωπο κατηγορουμένου στρατηγού Χατζηανέστη. Και τέλος, επιβλήθηκε θανατική ποινή στην τότε πολιτική ηγεσία των αντιβενιζελικών, ενώ με το Σύνταγμα του 1911, ά. 18, είχε καταργηθεί η επιβολή θανατικής ποινής για όλα τα πολιτικά εγκλήματα, άρα και για την εσχάτη προδοσία⁴⁷. Επρόκειτο δηλ. στην πραγματικότητα για μια δίκη παρωδία ή ακόμη, όπως χαρακτηριστικά σημειώθηκε, για έναν κατ' αποτέλεσμα δικαστικό φόνο⁴⁸, καθώς πέρα από τον τρόπο διεξαγωγής της, υπηρετούσε εν τέλει τις πολιτικές σκοπιμότητες της λεγόμενης Επαναστατικής Επιτροπής, που είχε ως προειλημμένη απόφαση την εκτέλεση των «Εξι»⁴⁹.

⁴⁷ Βλ. ιδίως Κωνστ. Μποτόπουλος, επίμετρο στο έργο: Θανάσης Διαμαντόπουλος, ό.π. [σημ. 24], σελ. 257 επ. και Νικ. Βασιλάτος, *Η Δίκη των Εξι*, Νεοελληνική Τραγωδία, στο συλλογικό έργο: *Τα Ενοχα Μυστικά της Μικρασιατικής Καταστροφής*, στη σειρά «Ιστορικά Παρασκήνια», αρ. 1, έκδ. της εφημ. «Ελεύθερος Τύπος» της 31.8.2016, σελ. 49–69: 59 επ. Βλ. επίσης την ήδη αναφερθείσα [ανωτ., σημ. 12] αξιολογική εργασία της Χαρίκλειας Δημακοπούλου, ιδίως σελ. 95 επ. και 108 επ., αλλά και την άποψη του Γιάννη Καψή ότι «η δίκη, με εξαίρεση τις δικονομικές παραμέτρους που τροποποίησε η Επανάσταση επαναστατικό δίκαιο, διεξήχθη άψογα» -βλ. Γιάννη Π. Καψή, *Η Δίκη των Εξι*, Αθήνα: εκδ. Πεδίο 2022 (α' έκδ. 2011), σελ. 30.

⁴⁸ Ο χαρακτηρισμός αυτός αποδίδεται στον τότε βρετανό πρεσβευτή στην Ελλάδα Φράνσις Λίντλεϋ, που αξιολόγησε έτσι την ενδεχόμενη επιβολή και εκτέλεση θανατικής ποινής στους υπό κατηγορία πολιτικούς και στρατιωτικούς -βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, ό.π. [σημ. 24], σελ. 148 και σημ. 74.

⁴⁹ Είναι αξιοσημείωτο εδώ το γεγονός ότι στο «Διάγγελμα της Επαναστάσεως [=Επαναστατικής Επιτροπής] προς τον λαόν», που φαίνεται να συντάξε ο Γεώργιος Παπανδρέου ως πολιτικός σύμβουλος των επαναστατών και που υπογράφεται από τους Γονατά, Πλαστήρα, Σακελλαρόπουλο, Χατζηκυριάκο και Φωκά (δημοσιεύθηκε

Επιπλέον και ο Τύπος της εποχής, ιδίως ο βενιζελικός, πρωτοστατούσε σε μία θυελλώδη εκστρατεία συκοφαντήσης των κατηγορουμένων και εκφοβισμού των υποστηρικτών τους. Επηρέαζε έτσι την κοινή γνώμη και τους ίδιους τους στρατοδίκες (όσο και αν ήσαν ήδη προκατειλημμένοι) εις βάρος των κατηγορουμένων και προδίκιζε την εις θάνατον καταδίκη τους, καθώς τους θεωρούσε ήδη -πριν από τη δικαστική απόφαση περί της ενοχής τους- ως ενόχους. Ακόμη και το έγκυρο «Ελεύθερον Βήμα» στο φύλλο του της 31.10.1922 αναφέρει στο κύριο άρθρο του, δίκη λαϊκού δικαστηρίου, και τα εξής: «Ουδεμία απολογία, ουδεμία δικαιολογία, ουδέν επιχείρημα, ουδέν ελαφρυντικόν, ουδεμία υπερασπισίς δύναται να ληφθή υπ' όψιν υπό του λαού [υπέρ των κατηγορουμένων]. Πας όστις ήθελε επιχειρήση να υπερασπισθή είτε δια λόγων είτε δι' έργων τους κατηγορουμένους δεν είνε συνήγορος, αλλά είνε συνένοχος αυτών (sic) και θα υποστή αμέσως εις την συνειδήσιν του λαού την αυτήν με εκείνους καταδίκην (sic). Ο λαός δεν γνωρίζει πλέον κατηγορουμένους, αλλά μόνον ενόχους (sic) και δεν εννοεί άλλο δικαστήριον ειμή το δικαστήριον της συνειδήσεώς του. Εις το δικαστήριον του κ. Οθωναίου [=του Προέδρου του Εκτάκτου Στρατοδικείου] χορηγεί ουχί δικαστικήν εξουσίαν, αλλά μόνον

εκτελεστικήν» (sic)⁵⁰.

Η αρεοπαγίτικη απόφαση για τους «Έξι» ως συμβολή στην Εθνική Συμφιλίωση

Πέρα όμως από το νομικό σκέλος της υπόθεσης, σημαντικό είναι και κάτι ακόμη, που ορθά αναφέρεται στην εισαγγελική πρόταση (σελ. 317), έστω και αν δεν προβλέπεται από τη νομοθεσία μας ως λόγος επανάλψης της διαδικασίας: «Λόγοι περαιτέρω ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΕΩΣ [τα κεφαλαία γράμματα στο πρωτότυπο] επιβάλλουν να κηρυχθούν [οι καταδικασθέντες] αθώοι προκειμένου να κλείσει οριστικά αυτή η πληγή που καταταλαιπώρησε στο παρελθόν το Έθνος». Αλλωστε, θα προσέθετα, οι καταδικασθέντες δεν ήσαν οι μόνοι που έκαναν σοβαρά λάθη. Σφάλματα ασφαλώς έγιναν κατά την ίδια περίοδο και από την πλευρά των βενιζελικών, λόγω του φανατισμού χωρίς όρια που είχε επικρατήσει τότε και στα δύο αντίπαλα στρατόπεδα.

Ειδικότερα, λόγω του Εθνικού Διχασμού που άρχισε να λαμβάνει οξύτατες διαστάσεις από το 1915 και εξής, αρχικά (1915-1917) υπήρξαν διώξεις βενιζελικών και στη συνέχεια (1917-1920) αντιβενιζελικών⁵¹, με εκατέρωθεν εκτοξευόμενες κατηγορίες περί «προδοτών»⁵² που ασφαλώς δημιούργησαν ένα δηλητηριώδες κλίμα για ανηλεή δίωξη πολιτικών αντιπάλων ή ακόμη και για τη

► σε όλες τις εφημερίδες την 5.10.1922, αλλά και στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, ΦΕΚ Α' 189/5.10.1922), περιέχονται και οι ακόλουθες φράσεις, ενδεικτικές του τι θα επακολουθούσε μετά από 1,5 μήνα: «Η Επανάσταση αποβλέπει εις συναδέλφωσιν του πλανηθέντος λαού, ο οποίος υπέστη υπό των αναξίων Αρχόντων, τας σκληροτάτας θυσίας αίματος, χρήματος και τιμής. Αλλά θεωρεί επιβεβλημένη την παραδειγματικήν ποινικήν τιμωρίαν των "Εχθρών της Πατρίδος" (sic), εις τους οποίους οφείλεται η κατάρρευσις του Μικρασιατικού μετώπου [...], καθώς και τον οριστικόν, ηθικόν και πολιτικόν θάνατον (sic) των πρωταγωνιστών της καταστροφής» -βλ. Γιώργου Καραγιάννη, Η επανάσταση του 1922 - Απόφαση για σκληρή τιμωρία των ενόχων, στο συλλογικό έργο: Η δίκη των «έξι», στη σειρά: Οι Μεγάλες Δίκες, Αθήνα: εκδ. Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας, Φεβρ. 2011, σελ. 47-114: 55. Πρβλ. και Σωτ. Ριζής, ό.π. [σημ. 5], σελ. 345.

⁵⁰ Βλ. Γιώλη Κόκκορη, Πώς είδε ο Τύπος τη Δίκη των «έξι», στο συλλογικό έργο για τις Μεγάλες Δίκες, ό.π. [σημ. 49], σελ. 115-142: 118 επ.

⁵¹ Διονύσιος Τσιριγώτης, ό.π. [σημ. 12], σελ. 357 επ. και σημ. 24 και 29.

⁵² Θανάσης Διαμαντόπουλος, ό.π. [σημ. 24], σελ. 81 επ., όπου και παράθεση/ ανάλυση τέτοιων κατηγοριών περί «προδοσίας» και από τις δύο πλευρές των πολιτικών αντιπάλων. Πρβλ. και Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, 1915. Ο Εθνικός Διχασμός, Αθήνα: εκδ. Πατάκη, 2015⁴, σελ. 311 επ., όπου γίνεται λόγος για «κλίμα άκρατης μισαλλοδοξίας» και παρέχονται συγκεκριμένα παραδείγματα.

Ο χώρος όπου έγινε η εκτέλεση των "Έξι", στην περιοχή Γουδή. Σήμερα, ο χώρος αυτός έχει διαμορφωθεί σε αλσύλλιο και βρίσκεται επί της οδού Αναστάσεως 40 και Αρτέμιδος, στον Δήμο Χολαργού Παπάγου. Τα σημεία όπου έγινε η εκτέλεση του καθενός από τους έξι κατηγορούμενους προσδιορίζονται από αντίστοιχα κενοτάφια που φέρουν το όνομά τους (στη φωτογραφία εμπρός φαίνεται το κενοτάφιο του Γ. Μπαλτατζή), καθώς και από ισάριθμα κυπαρίσσια πίσω από κάθε κενοτάφιο. Στο βάθος αριστερά διακρίνεται αμυδρά ο ναός "της Αναστάσεως", που ανεγέρθηκε με εράνους σε σχέδια του Αναστασίου Ορλάνδου το 1937 εις μνήμην των εκτελεσθέντων (φωτογραφία από το προσωπικό αρχείο του γράφοντος).

φυσική τους εξόντωση (π.χ. δολοφονίες Ιωνα Δραγούμη το 1920 από τους βενιζελικούς και Ανδρέα Καβαφάκη το 1922 από τους αντιβενιζελικούς). Το κλίμα αυτό ενισχυόταν περαιτέρω με καθημερινά τοξικότητα δημοσιεύματα του Τύπου και των δύο παρταξέων⁵³.

⁵³ «Ημείς», έγραφε ο Γεώργιος Βλάχος την 27.12.1920 στην εφημ. «Καθημερινή», «δεν θέλομεν τον κ. Ε. Βενιζέλον. Γνωρίζομεν ότι ο

Η κατάσταση αυτή του αδυσώπητου φανατισμού αναπύχθηκε, λοιπόν, και στις δύο όχθες του πολιτικού συστήματος εκείνης της εποχής, δηλ. τόσο των βενιζελικών, όσο και των αντιβενιζελικών. Οδήγησε, δε, τους πρωταγωνιστές της να έχουν μια θολή εικόνα της πραγματικότητας, αλλοιωμένη από τις επιδράσεις του θυμικού τους και μακριά από κάθε είδους ορθολογική και νηφάλια προσέγγιση, γεγονός το οποίο, βέβαια, οδήγησε σε θανάσιμα λάθη. Πολλά από τα λάθη αυτά αφορούν τους τότε κυβερνώντες αντιβενιζελικούς, όπως π.χ. η μοιραία απόφαση του Στρατηγείου της Κιουτάχειας για προέλαση στον Σαγγάριο και την Αγκυρα, για την οποία έγινε ήδη λόγος ανωτέρω. Όμως υπήρξαν και λάθη (έστω ολιγότερα και μικρότερης βαρύτητας), που έγιναν από τους βενιζελικούς, και που ορθά επισημαίνονται από την Πρόταση. Κυρίως δηλ. υπήρχαν ήδη από τον Μάιο 1919, με την αποβίβαση των ελληνικών στρατευμάτων στη Σμύρνη κατόπιν προτροπής των Βρετανών στον Βενιζέλο (σελ. 164), κάποιες ανησυχητικές ενδείξεις για την πορεία της εκστρατείας λόγω

άνθρωπος αυτός εκπροσωπεί την βίαν, τον φόνον, τον διωγμόν, την δήωσιν, την υπό των φίλων του σπατάλην του δημοσίου χρήματος, την υπό των οπαδών του διαχείρισιν της εξουσίας κατά τον πλέον βάρβαρον, τον πλέον άθλιον τρόπον» (Γ.Α. Βλάχος, Πολιτικά Άρθρα, Αθήναι: εκδ. Γαλαξίας, 1961, σελ. 11 επ. με τον τίτλο: «Χωρίς Πάθος»!). Όμως και οι βενιζελικοί δεν υπολείπονταν σε σφοδρότητα κατά του βασιλέα Κωνσταντίνου. Στο διάγγελμα που εξέδωσαν από τη Θεσσαλονίκη ο Βενιζέλος, ο Κουντουριώτης και ο Δαγκλής για να κηρύξουν τον Κωνσταντίνο έκπτωτο από τη βασιλεία (τον αποκαλούσαν μάλιστα «αιμοσταγή!»), ανέφεραν και τα εξής: «Όπως επιβάλη την τυραννίδα του [ο Κωνσταντίνος] δεν εδίστασε να θυσιάση τα υπέρτατα συμφέροντα του ελλητισμού εις τους εθνικούς ανταπαιτητάς μας με την πρόθεσιν να βοηθήση την γερμανικήν νίκην, εφ'ής και μόνης ηδύνατο να εδραιώση την ελέω Θεού βασιλείαν του» (Αλέξανδρος Κοτζιάς, Ο Εθνικός Διχασμός. Βενιζέλος και Κωνσταντίνος, στη σειρά «Φοβερά Ντοκουμέντα», Αθήνα: εκδ. Φυτράκης και Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, 2011, σελ. 9).

της αναπτυσσόμενης τότε αντίδρασης του Κεμάλ⁵⁴, γεγονός που ίσως θα έπρεπε να είχε κινητοποιήσει τον Βενιζέλο στη διαμόρφωση, εγκαίρως, ενός «Σχεδίου Β» για απεμπλοκή της Χώρας από το συνεχώς επιδεινούμενο (λόγω Κεμάλ) μικρασιατικό μέτωπο (σελ. 182 επ.). Πάντως, είναι γεγονός ότι κατ' εκείνη την εποχή η κατάσταση φαινόταν να είναι ακόμη για την Ελλάδα υπό πλήρη έλεγχο⁵⁵, γι' αυτό άλλωστε και ο Βενιζέλος εβεβαίωνε επισήμως ως πρωθυπουργός, π.χ. τον Τσώρτσιλ στις 19.3.1920, ότι η Ελλάδα είναι απολύτως ικανή να επιβάλει με μόνο τα δικά της στρατεύματα τους όρους της Συνθήκης των Σεβρών στις εμπλεκόμενες περιοχές (Θράκη και Μικρά Ασία) και ότι ο πόλεμος με τον Κεμάλ θα είναι βραχείας διάρκειας (σελ. 181). Εξάλλου, είναι επίσης βέβαιο ότι η αρχική ένοπλη αντίδραση του Κεμάλ τον Μάιο 1919 είχε προκαλέσει τη δυσφορία των Συμμάχων, ιδίως των Αγγλογάλλων, και ότι μόλις

⁵⁴ Στα προβλήματα που υπεΐρπαν για την Ελλάδα και για τη Μικρά Ασία κατά τη διετία από τη σύγκληση του Συνεδρίου Ειρήνης στο Παρίσι έως τις ελληνικές εκλογές του Νοεμβρίου 1920 είναι αφιερωμένο και το ενδιαφέρον έργο: *Κώστας Μ. Σταματόπουλος*, ό.π. [σημ. 9], ιδίως σελ. 93, όπου και ορισμένα επιγραμματικά συμπεράσματα. Επίσης, μια σύνοψη των προβλημάτων αυτών υπάρχει και στα έργα: *Γενικόν Επιτελείον Στρατού*, *Επίτομος Ιστορία της εις Μικράν Ασίαν Εκστρατείας 1919-1922*, Αθήναι: Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, 1967, σελ. 73 και *Φοίβος Ν. Γρηγοριάδης*, *Διχασμός - Μικρά Ασία 1909-1930*, τ. Α', Αθήνα: εκδ. Κεδρηγός, 1971, σελ. 425 επ..

⁵⁵ Όπως σημειώνει πάντως εν προκειμένω ο στρατιωτικός Ξενοφών Στρατηγός, που μάλιστα καταδικάστηκε κατά τη «Δίκη των Εξι» σε ισόβια δεσμά ως συνυπαίτιος της μικρασιατικής καταστροφής, «ως ήτο τότε η εν Μικρά Ασία στρατιωτική κατάσταση, ηδύνατο ακόμη ευκόλως να διαλύση [η Ελλάς] τας Κεμαλικάς οργανώσεις και να επιβάλη τους όρους της κατά τρόπον, ώστε δια μακρόν διάστημα χρόνου να αποβή αδύνατος πάσα σοβαρά στρατιωτική ενέργεια εκ μέρους των Τούρκων...» -βλ. *Διονύσιος Τσιριγώτης*, ό.π. [σημ. 12], σελ. 168 και σημ. 99, με παραπομπή στο έργο του Ξεν. Στρατηγού: *Η Ελλάς εν Μικρά Ασία*, Αθήνησι, 1925, σελ. 89-91. Ανάλογες σκέψεις ότι η εκστρατεία της Μικράς Ασίας είχε αρχικά προοπτικές επιτυχίας, υποστηρίζονται και στο έργο: *Αγγελος Συρίγος και Ευάνθης Χατζηβασιλείου*, ό.π. [σημ. 6], σελ. 79, αλλά και σελ. 104 επ., 136, όπου γίνεται πληρέστερη στάθμιση των δεδομένων και συνάγονται επιφυλακτικότερα συμπεράσματα.

φάνηκαν τα πρώτα σημεία πως ο πόλεμος στη Μικρά Ασία γινόταν για την Ελλάδα αδιέξοδος, τον Ιανουάριο 1921, ο Βενιζέλος υποστήριξε τη σύμπτυξη του μετώπου στην ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης⁵⁶, βρίσκοντας σύμφωνο σε αυτό και τον αντιβενιζελικό Δημήτριο Ράλλη. Ωστόσο, η προσπάθεια αυτή για έγκαιρη και αξιοπρεπή αποχώρηση προσέκρουσε στην αντίδραση του Δημ. Γούναρη, ο οποίος αναλαμβάνοντας την πρωθυπουργία «έκλινε οριστικά προς την υιοθέτηση της επιθετικής πολεμικής τακτικής»⁵⁷. Ας σημειωθεί πάντως εδώ ότι η φιλοπόλεμη αυτή γραμμή του αντιβενιζελικού στρατοπέδου δεν υπήρχε εξ αρχής, αλλ' άρχισε να αναφαίνεται «μόνο στα μέσα του 1920, όταν η σύναψη της Συνθήκης

⁵⁶ Βλ. *Κ. Σβολόπουλο*, κατωτ., σημ. 57. Ωστόσο οι ιδέες αυτές του Βενιζέλου δεν βρήκαν απήχηση στους βουλευτές του κόμματός του, οι οποίοι κατά τη σχετική συζήτηση στη Βουλή την 25.1.1921 ετάχθησαν αναφανδόν δια του τότε προεδρεύοντος του Κόμματος των Φιλελευθέρων Π. Δαγκλή υπέρ της συνέχισης του πολέμου -βλ. *Διονύσιος Τσιριγώτης*, ό.π. [σημ. 12], σελ. 375-376 και *Θανάσης Διαμαντόπουλος*, ό.π. [σημ. 24], σελ. 132 επ. Όπως ειδικότερα επισημαίνει ο Παν. Μαυρέλης, «η δυναμική που είχε αναπτυχθεί στους κόλπους του ελληνικού αστισμού, εξαιτίας του παροξυσμού της Μεγάλης Ελλάδας, καθιστούσε οποιαδήποτε αναδίπλωση [από το μικρασιατικό μέτωπο] συνώνυμη της εθνικής προδοσίας. Αυτό καταδεικνύει τόσο η αντιπολιτευτική τακτική των Φιλελευθέρων, που υπερθεματίζουν σε αδιαλλαξία, όσο και η περίπτωση του αντιβενιζελισμού, που αν και αντίθετος με την εκστρατεία, όταν ανέλαβε την εξουσία, δεν διανοήθηκε να τη σταματήσει» -βλ. *Παναγιώτης Μαυρέλης*, *Βενιζελικοί εναντίον Κωνσταντινικών*, στο συλλογικό έργο για τα Ενοχα Μυστικά της Μικρασιατικής Καταστροφής, ό.π. [σημ. 47], σελ. 4-24: 19-20.

⁵⁷ *Κωνσ. Σβολόπουλος*, ό.π. [σημ. 20], σελ. 151 και 160-161. Για το θέμα αυτό ο Σβολόπουλος έχει συγγράψει και μονογραφία με τίτλο: *Η απόφαση για επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Αθήνα: Ικαρος, 2009.

Σημειώνεται ότι η άρνηση αυτή του Γούναρη εξηγείται ίσως από το γεγονός ότι οι αντιβενιζελικοί δεν ήθελαν να τους αποδοθεί η ευθύνη για «απώλεια εθνικού εδάφους» (έστω και αν αυτό ήταν εκτός της Συνθήκης των Σεβρών!) ή και για «εγκατάλειψη» των εκεί ελληνικών πληθυσμών στις διαθέσεις των Τούρκων Εθνικιστών -βλ. *Ραϊμόνδος Αλβανός*, *Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα κατά την εποχή του Εθνικού Διχασμού (1915-1922)*, στο συλλογικό έργο για τις Μεγάλες Δίκες, ό.π. [σημ. 49], σελ. 9-36: 27.

των Σεβρών δημιούργησε την εντύπωση ότι ο Βενιζέλος είχε πραγματοποιήσει το όραμα της “Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών”. Παραδόξως [όμως] η αποδοχή αυτή ήρθε σε μια στιγμή που άρχιζαν -ή θα έπρεπε να αρχίζουν- να γίνονται αντιληπτά τα όρια και το κόστος της πολιτικής αυτής...»⁵⁸.

Αποτίμηση της αρεοπαγитικής απόφασης για τη Δίκη των «Εξι»

Η ύπαρξη λαθών και αντίστοιχων πολιτικών ευθυνών, μικρότερων ή μεγαλύτερων, και από τις δύο πλευρές αναδεικνύει όμως και τη σωφροσύνη, θα έλεγα, με την οποία κινήθηκε η (τελική) αρεοπαγитική απόφαση ΣυμβΑΠ 1675/2010 ως προς τη λεγόμενη «αθώωση» των Εξι.

Ενώ, δηλ., στην αρχική απόφαση του αρεοπαγитικού Τμήματος σε Συμβούλιο (πρβλ. και ανωτ., σημ. 1) έγινε προσπάθεια να προσεγγισθεί η υπόθεση υπό το πρίσμα της ουσιαστικής της βασιμότητας και να εξετασθεί εάν τα προσκομισθέντα νέα στοιχεία επιτρέπουν την κατάργηση της καταδικαστικής απόφασης και την απόφαση, κατ’ ά. 525 παρ. 1 περ. 2 ΚΠΔ, ότι «αυτός που καταδικάστηκε είναι αθώος» (το ερώτημα αυτό απαντήθηκε στην απόφαση καταφατικά), στη συνέχεια, όταν με την υπόθεση ασχολήθηκε κατά παραπομπή η τακτική Ολομέλεια του Αρείου Πάγου, αυτή ακολούθησε μια διαφορετική προσέγγιση: Απέφυγε να αναφερθεί σε θέματα ουσίας και προτίμησε να υποδείξει στο διατακτικό της, για την περίπτωση αποδοχής της αίτησης για επανάληψη της διαδικασίας, τη βάση την οποία προσφέρει η δικονομική δικλίδα για παύση της ποινικής δίωξης λόγω παραγραφής (ά. 368 περ. β’ ισχύοντος ΚΠΔ) και η οποία

να μεν οδηγεί επίσης σε κάποια μορφή «αθώωσης»⁵⁹ (κατ’ αντιδιαστολή προς την καταδίκη), αλλά χωρίς να υπεισέρχεται σε θέματα ουσίας και χωρίς να χρειάζεται να τάμει υπέρ της μιας ή της άλλης πλευράς το ζήτημα του εάν και ποιος και πόσο πολύ φταίει για τα όποια διαπραχθέντα εγκλήματα, πράγμα το οποίο εν τελευταία αναλύσει είναι θέμα των ιστορικών και όχι ενός δικαστηρίου.

Αλλωστε, σε μια τέτοια τελική αξιολόγηση από την Ιστορία ίσως θα ήταν χρήσιμο να τεθούν στην πλάστιγγα και κάποια «θετικά» στοιχεία, εάν μπορούν να χαρακτηρίσθουν έτσι, της μικρασιατικής καταστροφής, ιδίως δηλ. το γεγονός, ότι, ως απότοκο αυτής της καταστροφής δημιουργήθηκε στον ελληνικό χώρο, λόγω της ανταλλαγής των πληθυσμών, ένα από τα ομοιογενέστερα εθνικά κράτη της Ευρώπης, ενισχυμένο μάλιστα με ανθρώπους εξαιρετικά δημιουργικούς, αγρότες

⁵⁹ Θέτω τον όρο «αθώωση» εντός εισαγωγικών, διότι σύμφωνα με την κρατούσα γνώμη κατά ερμηνεία του παλαιού ά. 370 ΚΠΔ (ήδη, μετά το 2019, του ά. 368), οι αθωωτικές αποφάσεις αφορούν περιπτώσεις στις οποίες κρίνεται ότι η προσαπτόμενη στον κατηγορούμενο πράξη δεν είναι αξιόποινη ή δεν έλαβε χώρα ή δεν την ετέλεσε ο συγκεκριμένος κατηγορούμενος ή ανακύπτει αμφιβολία ως προς την τέλεσή της εκ μέρους του ή (υπό ευρύτερη έννοια) συντρέχει λόγος που αποκλείει τον άδικο χαρακτήρα της πράξης ή τον καταλογισμό ή λόγος δικαστικής άφεσης του αξιοποίνου ή προσωπικός λόγος απαλλαγής από την ποινή ή έμπρακτη μετάνοια του κατηγορουμένου ή έστω αμφιβολία για τη συνδρομή ενός τέτοιου λόγου, άρα δεν συγκαταλέγεται εδώ ως λόγος αθώωσης η παύση της ποινικής δίωξης λόγω παραγραφής (βλ. ιδίως Αργύριος Καρράς, Κώδικας Ποινικής Δικονομίας, Συστηματική Ερμηνεία και Μεθοδολογική κατ’ Άρθρο Ανάπτυξη, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2016³, σελ. 682-683). Αντιθέτως, η παύση της ποινικής δίωξης λόγω παραγραφής, που υποδείχθηκε από τον Αρειο Πάγο για την επανάληψη διαδικασίας της Δίκης των Εξι, δεν θεωρείται, σύμφωνα με την αρεοπαγитική νομολογία, ότι οδηγεί σε αθωωτική απόφαση, διότι η παραγραφή «αποσβαίνει το ουσιαστικό δικαίωμα της Πολιτείας να τιμωρήσει την αξιόποινη πράξη με την επιβολή της προβλεπόμενης από τον νόμο ποινής ή την εκτέλεση εκείνης, η οποία έχει ήδη καταγνωσθεί, χωρίς να εξαφανίζει την ύπαρξη αυτού του εγκλήματος, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της αθωωτικής απόφασης» -βλ. ΑΠ 984/2002 (σε Συμβούλιο), «Ποιν. Δικαιοσύνη», 2002, σελ. 1216 και «Ποινικά Χρονικά», 2003, σελ. 340.

⁵⁸ Σωτ. Ριζάς, ό.π. [σημ. 5], σελ. 12.

και αστούς, τους Μικρασιάτες, οι οποίοι έδωσαν στην Ελλάδα τη δυνατότητα μιας εξαιρετικής ανόδου της παραγωγικής της δραστηριότητας αλλά και της πολιτιστικής της στάθμης⁶⁰.

Επίσης, κατά τον Γεώργιο Κ. Στεφανάκη, «η εκτέλεση των Εξι -αυθαίρετη καθ' εαυτήν- έδρασε πάντως ως "νέμεσις καθαρτήριος" [θα πρόσθετα: πρωτίστως προς εκτόνωση του προσφυγικού στοιχείου και των λειψάνων του καταστραφέντος στρατού]. Κατά τούτο, άρα, υπήρξε πολιτικά πρόσφορη προς αναδιοργάνωση του κράτους. Εκτοτε αποκατεστάθη η τάξη. Κυρίως η πειθαρχία στις Ενοπλες Δυνάμεις...»⁶¹.

Σχόλια για τη μειοψηφία της αρεοπαγίτικης απόφασης

Κρίνω αναγκαίο, εν κατακλείδι, να προβώ σε ένα σύντομο σχολιασμό των ενστάσεων που διατύπωσαν ορισμένοι Αρεοπαγίτες του Τμήματος στα δύο Συμβούλια (ΣυμβΑΠ 1533/2009 και ΣυμβΑΠ 1675/2010) με τη μειοψηφική τους γνώμη για την υπόθεση της Δίκης των Εξι.

Οι ενστάσεις αυτές είναι κυρίως δύο και σχετίζονται με τον τρόπο ερμηνείας της διάταξης του ά. 525 περ. 2 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας (δεν άλλαξε η διατύπωση με τον ΚΠΔ του 2019) περί επανάλωσης της διαδικασίας όταν «αποκαλύφθηκαν νέα -άγνωστα στους δικαστές που καταδίκασαν [κάποιον οριστικά]- γεγονότα ή αποδείξεις, τα οποία μόνα τους ή σε συνδυασμό με εκείνα που έχουν προσκομισθεί προηγουμένως, κάνουν φανερό ότι αυτός που καταδικάστηκε είναι αθώος...».

⁶⁰ Κωνστ. Σβολόπουλος, στο συλλογικό έργο για τη Μικρασιατική Καταστροφή 1922, ό.π. [σημ. 22], σελ. 53-58: 54. Πρβλ. Θάνος Μ. Βερέμης, ό.π. [σημ. 17], σελ. 80-81, 119-123 και 136-139.

⁶¹ Γεώργιος Κ. Στεφανάκης, ό.π. [σημ. 27], σελ. 31-47: 38. Αντίστοιχης άποψης είναι και η Χαρίκλεια Δημακοπούλου στη μελέτη της που δημοσιεύεται στο ίδιο έργο, [ανωτ., σημ. 13], σελ. 116.

Η κυριότερη ένσταση που προβλήθηκε υπό μορφή σκεπτικού της μειοψηφίας και στις δύο αποφάσεις του εν Συμβουλίω Τμήματος του Αρείου Πάγου είναι, ότι κατά τον νόμο η επανάλωση της διαδικασίας, την οποία είχε ζητήσει ο εγγονός του καταδικασθέντος και εκτελεσθέντος πρ. πρωθυπουργού Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, δεν μπορούσε να λάβει χώρα (α) χωρίς την προσκόμιση και επίκληση νέων γεγονότων, άγνωστων στους δικαστές που είχαν εκδώσει την καταδικαστική απόφαση το 1922 (θεωρήθηκε ότι τα προσκομισθέντα στον Αρειο Πάγο στοιχεία αποτελούσαν απλώς προσωπικές, υποκειμενικές γνώμες ορισμένων πολιτικών εκείνης της εποχής) και (β) χωρίς, επιπλέον, να υπάρχουν διαθέσιμα τα πλήρη πρακτικά της αρχικής δίκης, ώστε να ελεγχθεί το καινοφανές αυτών των γεγονότων.

Ωστόσο, το επιχείρημα αυτό δεν φαίνεται ιδιαίτερα πειστικό, διότι τα εν λόγω προσκομισθέντα στοιχεία δεν είναι απλές υποκειμενικές γνώμες ενός οποιουδήποτε πολιτικού, αλλά συνιστούν μιαν οιοσδήποτε ομολογία του κορυφαίου πολιτικού αντιπάλου των καταδικασθέντων. Και τι λέγει αυτή η ομολογία, που απεστάλη ως επιστολή από τον τότε πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο στον τότε αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης Παναγή Τσαλδάρη στις 3.2. 1929; Ότι, «ουδείς των πολιτικών αρχηγών της δημοκρατικής παρατάξεως [εννοεί και όσους άλλους αρχηγούς δεν ανήκαν στο αντιπολιτευόμενο τότε Λαϊκό Κόμμα] θεωρεί ότι οι ηγέται της πολιτικής, ήτις ηκολούθηθη μετά το 1920, διέπραξαν προδοσίαν κατά της χώρας ή ότι εν γνώσει ωδήγησαν τον τόπον εις την Μικρασιατικήν καταστροφήν. Δύναμαι μάλιστα να σας διαβεβαιώσω», συνεχίζει ο Ελ. Βενιζέλος, «ότι το επί εμοί πιστεύω ακραδάντως ότι θα ήσαν ευτυχείς αν η

πολιτική των ωδήγει την Ελλάδα εις εθνικόν θρίαμβον» (ΠοινΔικ 2010, 44)⁶².

Εχω τη γνώμη ότι η δήλωση αυτή του Ελευθερίου Βενιζέλου, ο οποίος μάλιστα την έκανε -όπως είπε- και εκ μέρους των άλλων αρχηγών της «δημοκρατικής παρατάξεως», αποτελεί στην ουσία της μιαν έκφραση συγγνώμης και μεταμέλειας, διότι η παράταξη αυτή, υπό την τότε ηγεσία της (βενιζελικής) Επαναστατικής Επιτροπής, οδήγησε την αντίπαλη πολιτική ηγεσία των «Εξ» στον θάνατο. Και αντιλαμβάνεται βεβαίως κανείς, εάν όλοι αυτοί οι ηγέτες της λεγόμενης «δημοκρατικής παρατάξεως» είχαν παρουσιασθεί το 1922 ενώπιον του Εκτακτου Στρατοδικείου και προέβαιναν σε αυτή τη συνταρακτική δήλωση περί αθωότητας των καταδικασθέντων, πόσο διαφορετικό θα ήταν το αποτέλεσμα της απόφασης. Επομένως, η δήλωση Βενιζέλου, ακόμη και αν έγινε προς κατευνασμό των παθών και άρση των συνεπειών του Εθνικού Διχασμού, και πάλι δεν παύει να είναι ένα «νέο γεγονός», που εάν γινόταν κατά τη Δίκη των «Εξ» ασφαλώς θα είχε καταλυτική σημασία στην κρίση των τότε δικαστών και πιθανότατα θα απέτρεπε τη θανατική καταδίκη⁶³.

⁶² Βλ. το πλήρες κείμενο της δήλωσης Βενιζέλου σε: Διον. Κόκκινος, όπ.π. [σημ. 28], σελ. 1334 και σε: Γρηγ. Δαφνής, Η Ελλάς μεταξύ των Δύο Πολέμων. 1923-1940, τ. Β', Αθήνα: Ικαρος, 1955, σελ. 11-12.

⁶³ Πέρα από τη σημαντική αυτή δήλωση, υπάρχουν και άλλα ακόμη τεκμήρια που ενισχύουν την ιδέα ότι το αποτέλεσμα της δίκης ήταν προσχεδιασμένο και ότι οι καταδικασθέντες αδικώς και ανόμως είχαν αυτή την τύχη. Τα έγγραφα παρατίθενται στην προαναφερθείσα αρεοπαγική απόφαση του 2009 που δημοσιεύθηκε στην «Ποινική Δικαιοσύνη» (2010, σελ. 44) και αναλύονται στη μελέτη του Νικ. Βασιλάτου: Η Δίκη των «έξ» και η αίτηση για την επανάληψη της διαδικασίας, που δημοσιεύθηκε στο συλλογικό έργο για τις Μεγάλες Δίκες, όπ.π.. [σημ. 49], σελ. 195-206: 200 επ. Ο Νικ. Βασιλάτος ήταν άλλωστε ο δικηγόρος που συνέταξε και υποστήριξε την αίτηση για επανάληψη της διαδικασίας, αλλά και υιός του Γεράσιμου Βασιλάτου, ο οποίος είχε διατελέσει δικηγόρος του εκ των καταδικασθέντων Νικ. Στράτου κατά τη «Δίκη των Εξ» το 1922 και είχε εκδώσει σημαντικό βιβλίο για τη «Δίκη και Εκτέλεση των Εξ - Αποκορύφωμα Πολιτικού Φανατισμού» το 1980.

Περαιτέρω, είναι προφανές ότι η αξιολόγηση μιας τέτοιας δήλωσης δεν υπήρχε λόγος να συσχετισθεί με τα Πρακτικά της Δίκης του 1922, τα οποία όντως δεν έχουν διασωθεί σε αυτούσια μορφή, παρά μόνο μέσω της γνωστής έκδοσης της τότε εφημ. «Πρωΐα», το 1931⁶⁴. Και δεν χρειαζόταν μια τέτοια συσχέτιση με τα Πρακτικά, διότι η δήλωση Βενιζέλου έγινε μεταγενέστερα από τη Δίκη και έχει αυτοτελή αξία, ομιλεί δηλ. αφ' εαυτής, χωρίς να προϋποθέτει συσχέτιση με άλλα έγγραφα που είχαν προσκομισθεί στη δίκη του 1922, κατά την έννοια του ά. 525 περ. 2ΚΠΔ, οπότε και μόνο θα ήταν απαραίτητη η διαθεσιμότητα των τότε Πρακτικών. Πάντως, η

⁶⁴ Βέβαια, στην εισαγωγή του έργου αυτού, με τίτλο «Η Δίκη των Εξ. Τα Εστενογραφημένα Πρακτικά», Αθήνα: εκδ. της «Πρωΐας», 1931, υπάρχει αναφορά του συντάκτη της Νικ. Κρανωιάτση ότι η δίκη αυτή απέληξε σε «δικαστική δολοφονία» (σελ. ι'), γεγονός που φανερώνει και την πολιτική τοποθέτηση του τότε εκδότη της. Ωστόσο, δεν φαίνεται να υπάρχει εσκεμμένη αλλοίωση αυτών των Πρακτικών χάριν πολιτικών σκοπιμοτήτων. Αλλωστε, θα ήταν εύκολο να διαπιστωθούν τέτοιες αλλοιώσεις, καθώς τα πρακτικά της δίκης δίδονταν καθημερινά προς δημοσίευση σε όλες τις εφημερίδες. Το ερώτημα είναι μόνον εάν τα εν λόγω πρακτικά, όπως δίδονταν στις εφημερίδες από το Εκτακτο Στρατοδικείο, είχαν πληρότητα και ακριβεία. Σημειώνεται ότι τα πρακτικά αυτά ανατυπώθηκαν κατά καιρούς και είναι σήμερα ευκόλως προσιτά στον ερευνητή. Και βεβαίως υπάρχουν εκδόσεις με «σύντμηση» αυτών των πρακτικών, με επικέντρωση, δηλ., στα σπουδαιότερα σημεία τους, καθώς ο αυθεντικός όγκος τους στην έκδοση της «Πρωΐας» υπερβαίνει τις 650 δίσητες σελίδες. Τέτοιες εκδόσεις είναι αυτές του Βασίλη Τζανακάρη, με τίτλο: Εις θάνατον! Η Δίκη και η Εκτέλεση των Εξ μέσα από τα Πρακτικά, τα Παραλείπόμενα και τα «Ψιλά» των Εφημερίδων, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2009, το έργο του Σπ. Β. Μαρκεζίνη, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. Σειρά Β': Σύγχρονος Ελλάς, τ. Β', Αθήνα: Πάπυρος, 1973, σελ. 154 επ., καθώς και πολλά από τα συλλογικά ή ατομικά έργα για τη Δίκη των Εξ που έχουν παραπεμφθεί στην παρούσα εργασία, όπως π.χ. αυτά με επιμέλεια του Αλέξανδρου Κοτζιά [ανωτ., σημ. 53], της Χριστίνας Κουλούρη [ανωτ., σημ. 22], του Γιάννη Καψή [ανωτ., σημ. 47] και της «Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας» στη σειρά με τίτλο «Οι Μεγάλες Δίκες» [ανωτ., σημ. 49]. Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει το θεατρικό έργο του Βασίλη Βασιλικού «Δίκη των Εξ» πρώτη έκδοση 1973 στις εκδ. Δωδώνη και δεύτερη έκδοση στις εκδ. Γνώση 1992), όπου επιχειρείται η ανάδειξη σε αυτούσια μορφή των κυριότερων διαλόγων/ αντιπαραθέσεων της Δίκης.

Πέραν των Πρακτικών αυτών, σε ξεχωριστό τόμο έχει εκδοθεί και το έργο: Αι απολογίες των θυμάτων της 15^{ης} Νοεμβρίου 1922, με επιμ. και εισαγωγή Χαρ. Χ. Βοζίκη, Αθήνα: Τύποις Π.Γ. Μακρή, χ.χ. (1925).

δήλωση αυτή του Ελ. Βενιζέλου, έστω και αν τεκμηριώνει την αίτηση που υποβλήθηκε το 2008 για επανάληψη της Δίκης των Έξι, θα πρέπει πρωτίστως να συσχετισθεί με την προσπάθεια του ίδιου του Βενιζέλου να δώσει ένα τέλος στον Εθνικό Διχασμό.

Τολμώ, επομένως, να πιστεύω ότι η αναθεώρηση της Δίκης των «Έξι» και η συνακόλουθη «αθώωση» των καταδικασθέντων, με τη νομική βάση και το σκεπτικό που έγινε, ήταν τελικά εύστοχη, προπάντων διότι έπρεπε κάποτε να τεθεί ένα τυπικό τέλος σε αυτόν τον Εθνικό Διχασμό, που συντάραξε την Ελλάδα ολόκληρο σχεδόν τον 20^ο αιώνα και που είχε για τη χώρα μόνον ολέθρια αποτελέσματα: εμφύλιους πολέμους, πραξικοπήματα, πολιτικές διώξεις εκατέρωθεν αντιπάλων, δίκες με σκληρότατες καταδικές, αλλά κυρίως πολιτική υπανάπτυξη του έθνους και μεγιστοποίηση του ψυχολογικού χάσματος μεταξύ των δύο βασικών πολιτικών παρατάξεων της Χώρας⁶⁵.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ (Γνώμη του Καθηγητή Αργύριου Καρρά)

Με σκοπό την προώθηση του επιστημονικού διαλόγου, παρατίθεται αμέσως μετά η γνώμη του κ. Αργύριου Καρρά, Ομ. Καθηγητή Ποινικής Δικονομίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο οποίος καταθέτει έτσι τον δικό του σχολιασμό στην ανωτέρω εργασία για τη Δίκη των Έξι:

⁶⁵ Πρβλ. Αγγελος Συρίγος και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, ό.π. [σημ. 6], σελ. 20 και 235. Υπάρχει πάντως και η αντίθετη άποψη, διατυπωμένη π.χ. από τον ιστορικό Βλάση Αγιτζίδη σε δημοσίευσμά του στην εφημ. «Καθημερινή» της 13.12.2009, ότι με την «αναψηλάφηση» της Δίκης των Έξι πυροδοτήθηκε η «επανεμφάνιση του Διχασμού, στη σημερινή εκδοχή του οποίου συμμετέχουν και οι απόγονοι των θυμάτων της πολιτικής των Έξι» [νοούνται εδώ κυρίως οι Μικρασιάτες Πρόσφυγες] -βλ. διαδικτυακά: <https://www.kathimerini.gr/opinion/717983/ideologikes-agkyloseis-kai-i-diki-ton-exi/> Σημειώνεται ότι ο Βλάσης Αγιτζίδης έχει δημοσιεύσει και το έργο: Μικρά Ασία: ένας οδυνηρός μετασχηματισμός (1908-1923), Αθήνα: εκδ. Παπαδόπουλος, 2015.

Η Μικρασιατική Καταστροφή δικαίως έχει χαρακτηριστεί ως η μεγαλύτερη καταστροφή, την οποία υπέστη ο Ελληνισμός στη Νεότερη Ιστορία του, δεδομένου ότι συνδέεται με το τέλος της Μεγάλης Ιδέας και τον Διωγμό Ελλήνων από τις εστίες τους, στις οποίες ήσαν εγκαταστημένοι επί σειρά αιώνων.

Όμως, η δίκη αυτών που κατηγορήθηκαν γι' αυτήν την καταστροφή, γνωστή ως «Δίκη των Έξι», μόνο ως δίκη «σκοπιμότητας» μπορεί να αξιολογηθεί, αφού διεξήχθη από ένα «δικαστήριο», που -όπως ορθώς επισημαίνεται και στην εργασία- συγκροτήθηκε με προδιαγεγραμμένο στόχο την καταδίκη των κατηγορουμένων για εσχάτη προδοσία.

Και, ασφαλώς, οι πολιτικές ευθύνες γι' αυτήν την καταστροφή υπήρξαν τεράστιες, λαμβανόμενων υπόψη και των σφαλμάτων που διαπράχθηκαν κατά τη διεξαγωγή της μικρασιατικής εκστρατείας. Ωστόσο, οι ευθύνες αυτές δεν φαίνεται να μετουσιώνονται σε ποινικές ευθύνες από άποψη αντικειμενικής και υποκειμενικής υπόστασης, ώστε να δικαιολογούν μια καταδίκη για εσχάτη προδοσία.

Ο Αρειος Πάγος, στην προσεγμένη απόφασή του 1675/2010 (σε Συμβούλιο, ΠοινΔικ 2010, 1280-1283), με την οποία επανεξέτασε τη λεγόμενη Δίκη των Έξι, απέφυγε εν τέλει να υπεισέλθει στο θέμα των ποινικών ευθυνών και θεώρησε αρκετό να ακυρώσει την καταδικαστική απόφαση του 1922 επικαλούμενος την οριστική παύση της ποινικής δίωξης λόγω παραγραφής.

Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ανακύπτουν επιφυλάξεις ως προς τη δικονομική ορθότητα της ως άνω παραδοχής, λαμβανόμενου υπόψη ότι η παραγραφή -όπως παρατηρείται και στην εργασία- δεν οδηγεί σε «αθώωση» του κατηγορουμένου, αλλά στην οριστική παύση της ποινικής δίωξης, που, όμως, αποτελεί λόγο

«εξάλειψης» και όχι «άρσης» του αξιοποιήσιμου της πράξης (βλ. Ν. Χωραφά, Ποινικόν Δίκαιον, τ. πρώτος, έκδοσις 9η, σελ. 429).

Με την ορθή αυτή διευκρίνιση αντικρούεται η ενδεχομένως υποστηρίξιμη άποψη υπό την ισχύ του ΚΠΔ 1950(βλ. Πρακτικά Αναθεωρητικών Επιτροπών , τεύχος Β΄, σελ. 82), σύμφωνα με την οποία η παραγραφή είναι λόγος «άρσεως» του αξιοποιήσιμου της πράξης, η οποία οφείλεται προδήλως σε εσφαλμένη κατανόηση του θεσμού της παραγραφής, παραδοχή, όμως, που θα παρείχε τη δυνατότητα σε κάθε καταδικασθέντα μετά την παρέλευση του χρόνου παραγραφής της αξιόποινης πράξης να επιτυγχάνει την ακύρωση της απόφασης, ζητώντας την επανάληψη της διαδικασίας.

Εξάλλου - όσον αφορά στη βασιμότητα του προβληθέντος λόγου- όπως επισημαίνεται και στη μειοψηφία των σχετικών αποφάσεων του ΑΠ, ανακύπτουν εύλογες αμφιβολίες ως προς την προσκόμιση νέων γεγονότων σε συνδυασμό με την έλλειψη πλήρων πρακτικών της δίκης, ενώ η σαφής και κατηγορηματική δήλωση της 3.2.1929 του Ελευθερίου Βενιζέλου, αποτελεί μεν μια εξαιρετικά «απαλλακτική» για τους καταδικασθέντες και εκτελεσθέντες πολιτικούς δικαίωση, δεν παύει ωστόσο - κατά τη γνώμη μου- να κινείται στο πλαίσιο της καταβαλλόμενης από αυτόν έντονης και ειλικρινούς προσπάθειάς του να οδηγήσει τη Χώρα πέραν του Εθνικού Διχασμού και όχι μια δικονομικά αξιοποιήσιμη μαρτυρική κατάθεση.

Λαμβανόμενης, όμως, υπόψη της αναμφίβολης ανάγκης επίσημης διαπίστωσης της ακυρότητας μιας άλλωστε «αυτοδικαίως άκυρης» τέτοιας απόφασης - εξαιτίας των πολλαπλών παραβάσεων των προϋποθέσεων μιας δίκαιης δίκης, όπως προβλέπονται στο άρθρο 6 της ΕΣΔΑ- έχω τη γνώμη ότι το Δικαστήριο του ΑΠ θα μπορούσε να

αξιοποιήσει την υπέρτερης τυπικής ισχύος διάταξη της παρ. 2 του άρθρου 4 του Έβδομου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, που έχει κυρωθεί από τη Χώρα μας με τον Ν. 1705/1987, σύμφωνα με την οποία δεν εμποδίζεται η επανάληψη της διαδικασίας, αν υπήρξε «θεμελιώδης» σφάλμα της προηγούμενης διαδικασίας, που θα μπορούσε να επηρεάσει το αποτέλεσμα της υπόθεσης, έστω και αν αυτό δεν προβλέπεται ρητά στον ΚΠΔ του 1950, προβαίνοντας σε εκτίμηση του δικογράφου της υποβληθείσας αίτησης επανάληψης της διαδικασίας υπό το πρίσμα αυτό και περαιτέρω σε εξέταση των επικληθέντων σφαλμάτων της διεξαχθείσας δίκης, ώστε, εφόσον δεχόταν την αίτηση, να ακυρώσει την απόφαση, κρίνοντας - κατά το άρθρο 528 παρ. 1- ότι η επανάληψη της συζήτησης στο ακροατήριο δεν ήταν αναγκαία (βλ. πάντως ευρύτερα για τα ιδιαίτερος σημαντικά δικονομικά ζητήματα που προκύπτουν εδώ σε Α. Καρρά, Ποινικό Δικονομικό Δίκαιο, 7η έκδοση, 2020, σελ. 964 επ., όπου και παραπομπές σε συναφή γερμανική βιβλιογραφία και νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ο.Δ.Γ.).

Από την πλευρά του, ο συνάδελφος Νέστωρ Κουράκης προχωρεί βαθύτερα και ερευνά αναλυτικά, εξετάζοντας και την εισαγγελική πρόταση επί του θέματος, τόσο τα σφάλματα στρατηγικής που οδήγησαν στη μικρασιατική καταστροφή όσο και τις φερόμενες ποινικές πλευρές της υπόθεσης, ιδίως σε σχέση με την έννοια της «δίκαιης δίκης» και τις παραβιάσεις της θεμελιώδους αυτής αρχής κατά τη διεξαχθείσα «Δίκη».

Εξακολουθεί, ωστόσο, να παραμένει χωρίς αναμφίβολη απάντηση, το βασικό ερώτημα, που ανακύπτει και το οποίο έγκειται - κατά τη γνώμη μου-στο αν τα τραγικά πολιτικά και στρατηγικά σφάλματα, που πράγματι έλαβαν χώρα, όπως κυρίως η άκριτη υποστήριξη της βασιλικής «αντιβενιζελικής» πολιτικής, στην οποία οφείλεται

σε μεγάλο βαθμό, έστω και προσχηματικά, η οδυνηρή για τη Χώρα μας μεταστροφή των Μεγάλων Δυνάμεων (Γαλλίας, Ιταλίας και εν μέρει της Αγγλίας), καθώς και η επιχείρηση κατάληψης της Άγκυρας, χωρίς εξασφάλιση γραμμών ανεφοδιασμού του προελαύνοντος στρατού μας, δικαιολογούν την έστω και «πολιτική» καταδίκη των προσώπων που διαχειρίζονταν εκείνη την εποχή τις τύχες του Έθνους, όμως, πιστεύω, πως η σχετική τοποθέτηση εναπόκειται στην εκτίμηση των αναγνώστών της σχετικής εργασίας.

Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για μια εξαιρετικά διεισδυτική, νηφάλια και τεκμηριωμένη εργασία, που αξίζει να μας προβληματίσει.

Αργύριος Καρράς

Ομότιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

